

На ніжнім Майне ляжыць гандлёвы *Франкфурт* (433000 нас.), у якім крыжуюцца важныя дарогі з Вены ў Кэльн і Голяндыю, з Страсбургу ў Гамбург і Бэрлін.

На вышнім Нэкары (ў Швабіі) пануе *Штутгарт* (309000 нас.) з значнай прамысловасцю і кніжным гандлем.

На захалзе краіны няма такіх буйных гарадоў, але там шмат дугарадных гарадоў, з якіх некаторыя (*Бадэн-Бадэн* у Шварцвальдзе) вядомы, як здароўніцы, другія (*Гейдэльбэрг*), як культурныя універсітэцкія гарады. Галоўны з іх *Мангэйм* (230000 нас.) на Рэне—апошні пункт, да якога даходзяць буйныя рэнскія параходы, важны гандлёвы асяродак.

Вышэй яго па Рэне ходзяць толькі маленькія плоскадонныя судны, і Рэн з сваімі балотнымі берагамі зьяўляецца там перашкодай для зносін паўзбярэжнай люднасці. Правы і левы берагі Рэну вышэй Мангэйму належаць да розных дзяржаў і розных географічных старонак.

Чэскі масыў.

(Азнач яго географічнае палажэньне. З якімі краінамі ён мяжуеца на поўдні, на захадзе і на поўначы?).

На ўсход ад Паўднёвай Нямеччыны распасціраецца Чэскі спрадвечны масыў. Калісь, яшчэ ў першыя часы жыцця зямлі, тут існавала магутнае ўзвышша. Мільёны гадоў дажджы і рэкі руйнавалі і размывалі гэтую старонку, змывалі тыя пласты земных парод, з якіх складалася яе паверхня, але праз увесь гэты час старонка была сухазем'ем, толькі пакрысе рабілася ўсё ніжэй і ніжэй. Некалькі разоў мора залівала суседнія краіны, і Чэскі масыў рабіўся востравам, але хіба толькі маленькія часткі яго пераварочваліся ў затокі суседніх мораў. Большая частка краю ніколі не пакрывалася вадой. Не змянілася Чэская старана і тагды, як навокала яе ў Сярэдняй і Паўднёвай Нямеччыне пачалі ўтварацца горсты і грабэны. Горсты (Судэты, Саксонскія Рудныя горы, Чэскі Лес) утварыліся толькі на ўскрайках масыву, і ён зрабіўся катлінай, з усіх бакоў абкружанай горнымі сьценамі. Сучасны выгляд паверхні гэтай катліны залежыць ад уласцівасцяў земных парод, якія выступалі ў ёй на паверхню даўней. Там, дзе на паверхню выступалі цвёрдыя граніты і іншыя скалы, якія дрэнна размываліся вадой, там утварыліся ўзгор'і. Наадварот, там, дзе павярхоўныя пласты былі мяккімі, вада змыла іх, а на іх месцы стварыліся нізіны.

Значныя ўзгор'і праходзяць па сярэдзіне краю на вадападзеле Лабы і Дунаю. Гэта так званыя Чэха-Мараўскія ўзгор'і, на паўночны захад ад якіх у вадазборы Вышняй Лабы ляжыць Богемія або ўласна-Чэхія, а на паўднёвы ўсход—нізіна ракі Маравы, адной з прыток Дунаю. З паўдня

Чэскі масыў аддзяляецца ад Венскай нізіны так званымі Аўстрыйскімі ўзгоркамі. Досыць значныя ўзгор'і праходзяць і па самай сярэдзіне ўласнай Чэхіі.

З гэтых сярэдня-чэскіх узгор'яў найболей вядомы Брды Лес, у якім каля мястэчка Пшыбрам знаходзяць многа рознага падземнага багацьця і ў тым ліку нават срэбную руду.

Дзякуючы горам, якія атачаюць Чэскі масыў і засланяюць яго ад заходніх і паўночных вятроў, клімат краю параўнаўча сухі з досыць цёплым летам. Ападкаў тут выпадае ня лішне многа (500—600 мілм.), але яны размяркованы роўна па порах году, і сухменей тут ня бывае. Занадта гарачыя дні (з сярэдняй тэмпературай ночадзеньня ў+20° і болей) тут зьяўляюцца рэдкасьцю, але цяплыні хапае для ўзрастаньня ў большай частцы краіны вінаградніку і іншых далікатных расьлін. Узімку маразы чаргуюцца з адлігамі.

Сярэдняя тэмпература году ў Празе ў Богеміі+8,8°, сяр. тэмп. студзеня—1,2°, ліпеня+19,3°.

Расьліннасьць Чэскага краю складаецца з ліставых лясоў, у якіх пераважаюць бук і дуб. Зразумела, што й тут, як паўсюды ў Заходняй Эўропе, большая частка гэтых лясоў перавернена чалавекам на нівы і сенажаці, але па горах лясоў захавалася яшчэ даволі.

Галоўную масу насельнікаў краю складаюць чэхі, але па ўскрайках масыву жыве многа немцаў.

Чэхі параўнаўча з іншымі славянскімі народамі адзначаюцца высокай культурнасьцю, працаздольнасьцю, сумленнасьцю. Гэтым яны трохі нагадваюць немцаў. Гэта ўпарты, спакойны і энэргічны народ, нацыянальна-сьвядомы і здольны. Вельмі вялікую здольнасьць выявілі чэхі ў мастацтве, асабліва ў музыцы. Высока стаіць сярод чэхаў спорт. Тут між еншым утварыўся і адгэтуль распаўсюдзіўся па ўсіх славянскіх краях сьлыны спартыўны хаўрус „Сокал“, які меў на мэце фізычнае разьвіцьцё славянскай моладзі. На долю чэскага народу выпала шматвяковае змаганьне з немцамі, якія жывуць на поўнач, на захад і на ўсход ад чэхаў. Перажыткам гэтага гістарычнага змаганьня зьяўляецца нацыянальная воражасьць, якая й да гэтага часу засталася паміж немцамі і чэхамі Чэскага масыву.

Першапачатковымі насельнікамі краю лічацца кельты—племя бояў. Прыблізна ў першыя часы хрысьціянскай эры з поўначы сюды надыйшло гэрманскае племя маркоманаў, але ў часе вялікіх перасяленьняў іх адгэтуль выціснулі славянскія народы—чэхі і маравы, якія тут асталяваліся і заляжылі свае дзяржавы: спачатку Мараўскае княства, потым Чэскае каралеўства. Будова паверхні спрыяла захаваньню чэхамі сваіх нацыянальных асаблівасцяў. Пад заслонай ускрайных гор Чэскае каралеўства доўга бараніла сваю незалежнасьць ад націску су-

седніх нямецкіх дзяржаў. Зьяўляючыся важнай абарончай лініяй, ускрайныя горы Чэхіі (Судэты, Саксонскія Рудныя, Чэскі Лес) маюць шмат даступных праходаў і не перашкаджалі гандлёвым і культурным зносінам паміж немцамі і чэхамі. Чэскія каралі наўмысьля запрашалі немцаў у сваю дзяржаву, каб яны навучалі чэхаў палепшаным спосабам ральніцтва, рамёслам і гандлю. Патроху немцы засялілі паўночныя і заходнія ўскрайкі Чэхіі, а пад уплывы нямецкай культуры падпала ўся Чэха-Маравія. З цягам часу Чэскае каралеўства ўвайшло ў склад Гэрманскай саюзнай імперыі, а потым страціла сваю самастойнасць і зрабілася часткай Аўстрыйскай дзяржавы. Нямецкая культура ўжо рашуча панавала ў Чэхіі, і нямецкая мова была ўжо мовай чэскай інтэлігенцыі. Аднак народ чэскі захаваў сваю мову, свае звычаі і парадкі аж да таго часу, пакуль не пачалося чэскае нацыянальнае адраджэнне. Патроху пачалі зьяўляцца чэскае пісьменства, чэская навук, чэскае нацыянальнае мастацтва. Чэхі пачалі дамагацца самаўраду, спачатку культурнага, потым і палітычнага. Супроць чэхаў выступілі перш за ўсё немцы Чэхіі. Часамі чэха-нямецкая барацьба пераходзіла ў адкрытыя бойкі на вуліцах гарадоў.

Пасля вайны 1914—18 г. з уладаньняў былай Аўстра-Вугоршчыны была вылучана між іншым Чэская рэспубліка (140500 кв. клм., 13600000 нас.). У склад яе ўвайшоў увесь Чэскі масыў, а таксама Заходнія Карпаты, залюдненыя кроўмі чэхамі славакамі. З гэтай прычыны Чэская дзяржава набыла назву Чэха-Славацкія. Апрача славацкіх зямель да Чэскай рэспублікі адыйшла яшчэ так званая Закарпацкая Русь, якая ляжыць у Сярэдніх Карпатах і залюднена ўкраінцамі. Гэтая краіна мусіць атрымаць самаўрад. У межах Чэха-Славацкія апынулася некалькі нацыянальнасьцяў, паміж якімі барацьба ня спынілася і да сучаснага моманту.

Нацыянальнае змаганьне адбілася нават у работніцкіх арганізацыях Чэхіі. Яшчэ ў той час, як Чэхія належала да Аўстрыі, у чэскіх профэсійных саюзях існавалі 2 кірункі: немцы вымагалі, каб чэскія профсаюзы былі злучаны з іншымі ў адной дзяржаўнай аўстрыйскай арганізацыі; чэхі дамагаліся ўтварэньня асобных нацыянальных аб'яднаньняў профсаюзаў. Пасля ўтварэньня Чэха-Славацкай рэспублікі погляды зьмяніліся. Чэхі пачалі вымагаць аб'яднаньня профсаюзаў у маладой дзяржаве, але немцы адасобіліся ў Нямецкую профэсійную Камісію. У работніцкіх партыях таксама адчувалася розьніца ў поглядах нямецкіх і чэскіх работнікаў. Першыя ў час вайны падтрымалі аўстрыйскі ўрад і жадалі перамогі Нямецкія і Аўстро-Вугоршчыны над Антантай. Другія спадзяваліся на перамогу Антанты і на распад Аўстра-Вугоршчыны. У сучаснай Чэха-Славацкай рэспубліцы адна проціў другой стаяць чэская соцыял-дэмакратычная партыя і нямецкая соцыял-дэмакратычная партыя Чэха-Славацкія. Першая прымае ўдзел у кіраўніцтве дзяржавай, другая змагаецца з урадам і спадзяецца на распад Чэха-Славацкай рэспублікі. У 1920 годзе абедзьве гэтыя партыі падзяліліся, прычым з іх выдзялілася частка работнікаў—інтэрнацыяналістых. Яны залажылі адзіную

комуністычную партыю Чэха-Славацкія, у якую ўваходзяць як чэхі, гэтак і немцы. Сярод чэхаў аднак комуністычная партыя мае значна большы ўплыў, чымсь сярод немцаў, якія бяцца перавагі чэхаў у компартыі.

Нацыянальная барацьба перашкаджала і эканамічнаму разьвіцьцю Чэхіі. Да вайны многа чэхаў шукала нацыянальнай свабоды за межамі бацькаўшчыны ў Амэрыцы і нават у адсталай Расіі, дзе чэхі займалі пасады настаўнікаў і капэлямайстраў або займаліся піваварствам і гандлем. Пасля вайны з Чэхіі пачалі выяжджаць немцы. Адплыў працаздольных і энэргічных эмігрантаў мусіў адбіцца на гаспадарцы. Аднак дзякуючы высокай культуры насельнікаў і добрым прыродным варункам, гаспадарка ўсё-ж стаіць вельмі добра. Збожжа дае добрыя ўраджаі дзякуючы старэннаму вырабу зямлі і палепшаным спосабам ральніцтва. Побач з збожжам, як і заўсёды пры культурнай гаспадарцы, вялікія прасторы засяваюцца кармавымі расьлінамі, якімі жывіцца добрая мясцовая жывёла. Аднак спажывуемых прадуктаў не хапае для густога насельніцтва краю, так-што іх прыходзіцца ўвозіць з суседніх краін, галоўным чынам з Вугорскай нізіны. Значную вагу маюць толькі тэхнічныя расьліны, асабліва хмель, на вырабе якога грунтуюцца сьляннае чэскае піваварства. Для вывазу асабліва важныя засевы цукровых буракоў. Маленькая Чэхія паводле вырабу цукру перавышае ўсе іншыя эўропэйскія дзяржавы апрача Нямецкія.

Чэскі масыў мае ў дастатку розных карысных выкапняў. Вельмі многа ў Чэхіі каменнага вугалю (багатыя паклады яго залягаюць каля прытокі Лабы, Эгеру і ў іншых месцах); ёсьць тут многа жалеза, волава і інш. Карыстаюцца славай запасы графіту, з якога вырабляюць лепшыя гатункі алоўкаў; вельмі многа капаюць белагліныя (каолін), якое ідзе на выраб найлепшага чэскага парцеляну.

Дзякуючы багатым запасам каменнага вугалю, хутка пашыраецца ў Чэхіі фабрычная прамысловасьць. Выраб шкла і парцеляну карыстаецца тут вялікай славай яшчэ ад часу сярэдніх вякоў. У апошнія часы побач з гэтымі старымі галінамі прамысловасьці асталявалася буйная сучасная прамысловасьць: выраб машын і розных жалезных тавараў, ільняныя, баваўнянкі, апрацоўка воўны і г. д. Сырну для гэтых відаў прамысловасьці прывозяць галоўным чынам з Нямецкія і часткай з Аўстрыі.

У народнай гаспадарцы значную ролю граюць розныя мінэральныя крыніцы, каля якіх пабудаваліся харошыя шыкоўныя мястэчкі—курорты, у якіх мінэральнай вадой лечацца хворыя з усіх куткоў Эўропы. Хворыя і проста свабодныя багатыя людзі, шукаючы адпачынку, наяджжаюць здалёку ў гэтыя курорты, пакідаюць тут шмат грошай і, як у Швайцарыі, даюць значныя заробкі мясцовым насельнікам. Галоўныя курорты (Целіц, Карлавы Вары або Карльсбад, Марыяньске Лазьне або Марыенбад) ляжаць на поўначы ўласнай Чэхіі.

У асяродку ўласнай Чэхіі на р. Малдаве, прытоцы Лабы, ляжыць сталіца Чэха-Славацкай рэспублікі *Прага* (676000 нас.). Дзякуючы бліз-

касьці значных пакладаў вугалю, тут красуе выраб машын, апрацоўка скуру і баваўны і наагул буйная прамысловасьць. Побач з сучаснымі будынкамі музэяў, унівэрсытэтаў (іх тут два), вышэйшых тэхнічных школ, магазынаў і палацаў тут захавалася шмат старасьвецкіх цэркваў і вежаў, і стары замак Вышаград падняты над горадам на высокай прыгожай скале.

У Мараўскай нізіне ляжыць другі важны гандлёва-прамысловы і культурны асяродак *Брно* (Брюн, 221000 нас.).

Польшча *).

(Азнач яе географічнае палажэньне. Якое мора абцякае гэты край з поўначы? З якімі краінамі гэты край мяжуецца на захадзе?).

Польшча ляжыць на ўсход ад Гэрманіі і зьяўляецца нібы працягам Паўночнай і Сярэдняй Нямецчыны.

На поўдні гэты край упіраецца ў Карпацкія горныя ланцугі, на поўначы дасягае Балтыцкага мора, але на захадзе і на ўсходзе ня мае выразных меж. Такім чынам гэты край як-бы злучае Нямецчыну і іншыя краіны Заходняй Эўропы з Літвой, Беларусью і іншымі краямі Ўсходняй Эўропы. Зусім няпряматна польскія раўніны пераходзяць на захадзе ў нізіны Паўночна-Ўсходняй Нямецчыны, а на ўсходзе—у раўніны Беларусі.

Блізка-што ўвесь Польскі край у ледавіковую эпоху хаваўся пад грубым пластом лёду. Паўночна-эўропэйскі ледавік, спаўзаючы з Фінска-Скандынаўскіх гор, пакрыў усё Балтыцкае мора, якое тады было яшчэ сухазем'ем, насунуўся далей на сучасную Польшчу і дапоўз аж да прыгор'яў Карпат. Як і ў Паўночную Нямецчыну, ледавік прыцягнуў сюды з сабой многа адломкаў фінска-скандынаўскіх скал—каменьня, жарствы, пяску і гліны.

Такім чынам амаль-што ўвесь Польскі край апынуўся пад тоўстым пластом ледавіковых адкладаў. Паўднёвая і сярэдняя часткі краю ляжалі нядоўга пад вялікім ледавіком; лёд там хутка растапіўся, а ледавіковыя адклады ляглі тонкім пластом, з-пад якога часта выглядаюць на паверхню даўнейшыя земныя пароды. Больш за ўсё ледавіковага навалу адклалася на поўначы старонкі, дзе ледавік затрымаўся і ў працягу многіх вякоў адкладаў усё новыя адломкі паўночных скал. Там з ледавіковага навалу стварылася многа ўзгоркаў і морэнавых грудоў, сярод якіх засталася шмат залітых вадою катлін—вазёр. Ад гэтых вазёр паўночная паласа краю набыла назоў Надбалтыцкіх вазёрных узгор'яў.

На поўдзень ад гэтых узгор'яў цягнецца пас нізін, якія зьяўляюцца працягам адпаведнай паласы нізін Паўночна-Ўсходняй Нямецчыны.

*) Пад словам Польшча мы разумеем тут Польскую географічную краіну, у склад якой уваходзяць далёка ня ўсе ўладанні Польскай Рэспублікі. Ўсходняя Галічына, Заходняя Валынь, Холмшчына і Заходняя Беларусь будуць разглядацца асобна пры аглядзе Ўсходняй Эўропы.

З усходу на захад па гэтай паласе цякуць: нізавіна Бугу, сярэдняя частка Віслы, большая частка Варты і яе прытока Нотэца. Апошняя злучана за дапамогай штучнага суднаходнага каналу з прытокай Віслы Брдой і такім чынам злучае Віслу з Одэрам.

Пас нізін адпавядае паўднёвай мяжы апошняга зьледзянення. У тых часы, як гэтая мяжа праходзіла па сучаснай паласе нізін, рэкі, што сьцякалі сюды з поўдня, мусілі абцякаць ледавік і прамылі на яго мяжы вялізныя шырокія даліны. Гэтым і тлумачыцца існаваньне ў пасе нізін шырокіх прадоўжных далін, па дне якіх месцам бягуць сучасныя невялікія рэкі. Калі ледавік растапіўся, рэкі, што абцякалі яго з поўдня, прабіліся ў некалькіх месцах праз адкладзеныя лёдам морэны і дасягнулі Балтыцкага мора.

Далей на поўдзень ад пасу нізін распасціраецца паласа ўзвышшаў Паўднёвай Польшчы. Гэтая краіна можа лічыцца працягам гор Сярэдняй Нямецчыны і складаецца з горстаў і плоскаўзвышшаў, прарэзаных рэчнымі далінамі.

Рознастайныя паводле выгляду і паходжэньня часткі Польскага краю зьвязаны ў адну суцэльнасьць рэкамі, галоўным чынам Віслай.

Вісла пачынаецца ў Заходніх Карпатах і ў сваёй вышывіне цячэ на ўсход па глыбокай даліне, агібаючы з поўдня Паўднёва-Польскія ўзвышшы. Далей Вісла прымае з правага боку прытоку Сан, якая таксама пачынаецца ў Карпатах і цячэ па мяжы, што аддзяляе землі, залюдненыя палякамі, ад прастораў з украінскай люднасьцю. Злучыўшыся з Санам, Вісла прабіваецца ў вузкай цясьніне праз пас узвышшаў на поўнач і трапляе ў паласу нізін, дзе зварочвае на паўночны захад і прымае свае галоўныя прытокі: зьлева Піліцу, справа Вепр і Буга-Нарву. Далей у сваёй нізавіне Вісла зноў цячэ на поўнач, прарываецца праз Вазёрныя ўзгор'і і шырока разьліваецца каля мора ў вялізную дэльту.

Галоўныя рэкі Польшчы: Вісла, Одэр і Варта—пачынаюцца блізка адна каля другой, і затым расьцякаюцца ў розныя бакі, ствараючы адзіную сетку добрых прыродных дарог.

Як і ўсе заходняеўропэйскія рэкі, Вісла і Одэр заўсёды маюць вады ў дастатку. Улетку, калі ў горах, у вышывіне польскіх рэк, выліваюцца дажджы, гэтыя рэкі разьліваюцца. Узімку яны замярзаюць толькі каля берагоў, а па стрыжанях заўсёды застаюцца процечы. Дзякуючы агульнаму кірунку рэк з поўдня на поўнач, крыгі ўвясну пачынаюць ісьці ў вышывінах рэк раней, як у нізавінах, забіваюцца пад лёд і ствараюць лёдавыя заторы, якія зьяўляюцца прычынай вялікіх і небясьпечных разводзьдзяў.

Паводле свайго клімату, Польскі край таксама зьяўляецца пераходным паміж Заходняй і Ўсходняй Эўропай. Зіма тут кароткая, мяккая, але многа халаднейшая, чымся ў Нямецчыне. Часта сярод зімы сьнег рас-

тае, але часамі бываюць і значныя маразы. Вясна пачынаецца рана і бывае цяплейшай, як у нас; ужо ў сакавіку рунее збожжа, у красавіку пачынаюць красаваць рожы.

Сярэдняя тэмпература году ў сярэдзіне краю ў Варшаве +7,3°, сярэдняя студзеня—3,4°, сярэдняя ліпеня+18,8°. Ападкі там выпадаюць пераважна ўлетку.

Тут яшчэ могуць расьці тыповыя заходня-эўропэйскія дрэвы, якія ўжо не сустракаюцца на Беларусі і наагул ува Ўсходняй Эўропе: бук, нягной-дрэўка або ціс, эўропэйская ельніца і мадрына, але часцей спа-тыкаюцца звычайныя ўсходня-эўропэйскія дрэвы: бяроза, дуб, хвоя, елка.

Лясоў захавалася яшчэ многа, і толькі ў час апошняй сусьветнай вайны, ад якой Польшча моцна пацярпела, значныя прасторы лясоў павысяканы. Асабліва многа лясоў па ледавіковых грунтах на поўначы краю. На поўдні лясы трапляюцца рэдка, а месцам па лёсавых грунтах, якія на паверхні пераходзяць у чорназемную глебу, расьліннасьць мае характар лесастэпу.

Як у Нямеччыне, гэтак і ў Польшчы гушчыня залюдненьня досыць вялікая, і як там, гэтак і тут на поўдні ў паласе ўзвышшаў вышэйшая, чымся на поўначы.

Большасьць мясцовай люднасьці займаецца сельскай гаспадаркай. Гэтым край нагадвае Ўсходнюю Эўропу. Аднак вартасьць сельска-гаспадарчых продуктаў тут меншая за вартасьць вырабаў нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьці. Значыць і паводле асаблівасьцяў гаспадаркі старонка мае пераходны характар, займае сярэдняе месца між Заходняй і Ўсходняй Эўропай.

Ува ўсіх частках краю культура стаіць досыць высока. Амаль-што паўсюды пераважаюць палепшаныя спосабы вырабу зямлі, ужываюцца мінеральныя і зялёныя гнаі, сучасныя сельска-гаспадарчыя прылады. Аднак асьвета, асабліва сярод бяднейшых станаў польскай люднасьці, стаіць яшчэ многа ніжэй, чымся ў Нямеччыне або ў Чэхіі.

Паводле мовы насельнікі краю падзяляюцца на палякоў, немцаў і жыдоў. Немцы жывуць пераважна на поўначы на ўзьбярэжжы Балтыцкага мора. Жыды, як і ў нас на Беларусі, гандлююць па гарадох і мястэчках. Месцам яны захавалі свае даўныя звычаі і жывуць пастарасьвецку, ходзяць у даўгіх вопратках з фалдамі, носяць ярмолкі і пэйсы. Палякі пераважаюць у сярэдняй і ў паўднёвай палосах краю.

Палажэньне краю на мяжы Ўсходняй і Заходняй Эўропы адбілася і на гістарычным лёсе яго. З даўных часоў тут утварылася самастойная Польская дзяржава, але часамі гэтая дзяржава пашырала свае ўладаньні на захад і далучалася да заходня-эўропэйскай сям'і дзяржаў, і наадварот—часамі цягнулася на ўсход, злучалася ў адно з усходня-эўропэйскімі краінамі. У XI і XII вякох Польшча расьцягнулася на захад аж да Лабы. У XIV-XVI вякох немцы адціснулі яе за Одэр. Польскі ўрад

звярнуў тады ўвагу на ўсходніх суседзяў; Польшча далучыла да сябе Беларусь, Літву і частку Украіны, разьлілася на ўсходзе ад Балтыцкага да Чорнага мора. Але на ўсходзе Польшча спатыкнулася з Маскоўшчынай, і пачалася ўпартая барацьба за панаваньне ўва Ўсходняй Эўропе. У канцы XVIII в. Маскоўшчына, Нямеччына і Аўстра-Вугоршчына аканчальна перамаглі Польшчу і падзялілі яе ўладаньні. Але ўжо ў пачатку XIX веку Наполеон аднавіў Польскую дзяржаву пад імем Варшаўскага гэрцогства. Пасьля няўдалага паходу Наполеона на Маскву Варшаўскае гэрцогства ўвайшло ў склад Расіі, і Польшча зноў аказалася падзеленай на 3 часткі штучнымі межамі. Паўстаньні палякоў супроць расійскага панаваньня заўсёды душыліся маскоўскім войскам, і толькі пасьля сусьветнай вайны 1914—18 гадоў штучныя межы, якія падзялялі жывое цела Польшчы, былі скасаваны, і Польшча, нарэшце, злучылася ў адзіную незалежную рэспубліку.

Большая частка Польскага краю ўваходзіць у склад Польскай рэспублікі, якая належыць да найвялікшых дзяржаў Эўропы, перавышаючы паводле ліку насельнікаў усе іншыя дзяржавы Эўропы апроча 5 вялікіх. Апрача чыста польскіх зямель Польшча ўладае значнымі часткамі Ўсходняй Эўропы, дзе большасьць насельнікаў складаецца з украінцаў і беларусаў, а ўласна: Холмшчынай, Усходняй Галіччынай і Заходняй Валыньню, у якіх пераважаюць украінцы, Горадзеншчынай, Віленшчынай і Заходняй Меншчынай, дзе жывуць беларусы. (Разам з гэтымі краямі Польская дзяржава абмае прастору ў 387000 кв. клм. з 29 мільёнамі насельн.)

У землях, залюдненых беларусамі і ўкраінцамі, польскі ўрад зачыняе беларускія і ўкраінскія школы, прымушае народ карыстацца польскай мовай у дзяржаўных установах і вучыць дзяцей у польскіх школах. Часта беларускія і ўкраінскія сяляне, незадаволеныя далучэньнем да Польшчы, падымаюць паўстаньні супроць польскіх жандараў. Каб трымаць народ у паслухмястве, польскі ўрад павінен трымаць на сваіх усходніх „крэсах“ вялікую армію і поліцыю. Такім чынам беларускія і ўкраінскія землі вымагаюць ад Польшчы вялікіх выдаткаў і зьяўляюцца слабым месцам Польскай Рэспублікі. (Дакладна разглядаць гэтыя часткі Польскай Дзяржавы мы будзем далей, калі будзем знаёміцца з Усходняй Эўропай).

На чале Польскай рэспублікі стаяць сойм і сэнат, да якіх належыць законадаўчая ўлада, і прэзыдэнт і габінэт міністраў, якім належыць улада выканаўчая. Выбары ў сойм і сэнат адбываюцца на падставе агульнага, роўнага, простага і таёмнага выбарнага права.

Да вайны 1914—18 г. кожная з трох частак падзеленай Польшчы жыла сваім асобным політычным жыцьцём. Профэсійна-нальныя і політычныя арганізацыі работнікаў нямецкай, аўстрыйскай і расійскай Польшчы ня мелі паміж сабой аніякай сувязі. Аднак ува ўсіх частках Польшчы работнікі пад уплывам нацыянальнага ўціску марылі толькі аб нацыянальным вызьленьні і цікавіліся нацыянальнай барацьбой больш, як зма-

ганьнем клясамым. Пасьля ўтварэньня незалежнай Польскай дзяржавы профсаюзы Польшчы злучыліся ў адзіную „Цэнтральную Комісію“, якая пачала аднастайна па ўсёй тэрыторыі Рэспублікі кіраваць работніцкім профэсіянальным рухам. У апошнія часы ўзмацняецца ўплыў на работнікаў Польскай Комуністычнай Партыі, якая імкнецца згуртаваць працоўны люд для барацьбы з капіталам. Аднак пакуль-што наймацнейшай работніцкай партыяй у Польшчы зьяўляецца Партыя Польскіх Соцыялістых.

Апрача тых зямель, што належаць да Польскай дзяржавы, у межах Польшка-Прускага краю ляжыць на паўночным усходзе вольны горад Гданьск, ваколіцы якога залюднены немцамі.

Паводле асаблівасьцяў прыроды і люднасьці Польшка-Прускаю старонку можна падзяліць на тры краіны: 1) Паўднёвую Польшчу або пас узвышшаў, 2) Пас нізін і 3) Кашубскую краіну або Заходнюю Прусію.

Пас узвышшаў займае паўднёвую частку Польшка-Прускага краю. Вышнявіны галоўных польскіх рэк разразаюць пас узвышшаў на шэраг плоскаўзвышшаў і горных град, якія могуць лічыцца працягам гор Сярэдняй Нямецчыны. Таксама як сярэдня-францускія і сярэдня-нямецкія горсты, гэтак і горы Паўднёвай Польшчы зьяўляюцца рэшткамі вялізнага ўкладу зморшчавых гор, утвораных яшчэ ў першыя часы жыцьця на зямлі. Мільёны гадоў гэтыя даўныя горы руйнаваліся, зьніжаліся, распадаліся, але ў апошнія пэрыоды зьмэнага жыцьця патрэскаліся, прычым кавалкі іх зноў павыпіраліся, зрабіліся зноў значнымі гарамі. Месцам яшчэ можна выявіць, што сучасныя горы складаюцца з пагнутых, зморшчаных пластоў земнай кары; у іншых месцах зямныя пароды на паверхні ляжаць паземна, а горы маюць выгляд правільных горстаў; нарэшце сярод гор і ўзвышшаў у Паўднёвай Польшчы трапляюцца шырокія прасторы раўнін.

Выгляд нявысокай раўніны мае, напрыклад, самая паўднёвая частка краіны, што ляжыць на правым беразе Вісьлянскай вышнявіны і на поўдні дасягае да Карпат. Гэта так званая *Заходняя Галічына* або Падкарпацьце, паверхня якога павольна пахіляецца на поўнач,—ад Карпацкіх гор у бок Віслы. Лежачы паміж Карпат і Паўднёва-Польскіх узвышшаў, Заходняя Галічына мае выгляд лагчыны (вышыня над роўнем мора 150-250 мэтраў), дно якой пакрыта адкладамі даўнага мора. Паверх морскіх адкладаў на паверхні Падкарпацьця ляжаць адклады, нанесеныя даўным ледавіком.

Рака Сан аддзяляе Заходнюю Галічыну ад *Люблінскага плоскаўзвышша*, што ляжыць паміж рэкамі Віслай, Санам і Вепрам. Гэтае плоскаўзвышша (334 мэтры над роўн. мора) складаецца з паземных пластоў лёэсу, адзначаецца вельмі ўраджайнай глебай і вялікай колькасьцю раўчакоў, праразаючых гэтую раўніну. Гэты куток Польшчы нагадвае Паўднёва-Ўсходнюю Эўропу, напрыклад, суседнія з ім прасторы Заходняй Украіны, таксама пакрытыя грубымі пластамі лёэсу.

Тыповыя паўднёва-польскія ўзвышшы ляжаць на паўночны захад ад вышнявіны Віслы. Гэта так званая *Малапольскае ўзвышша*, складзенае з вапнавых скал, лупнякоў і злепнякоў. Па сярэдзіне гэтага ўзвышша ў вадазборы ракі Ніды знаходзіцца плоскае ўзвышша, у якім вапнавыя скалы хаваюцца глыбока пад пластамі пазнейшых пластоў. На ўсход ад гэтага плоскаўзвышша цвёрдыя вапнякі выходзяць на паверхню ў выглядзе так званых Келецка-Сандамірскіх гор, якія з паўночнага захаду цягнуцца на паўднёвы ўсход к Вісьле і канчаюцца насупроціў вусьця Сану. Найвышэйшы пункт гэтых гор—Лысіца—дасягае 618 мэтраў вышыні над роўнем мора.

Заходні край Малапольскага ўзвышша таксама мае выгляд горнага гряда, які таксама складаецца пераважна з вапнякоў, а завецца Польскай Юрой або Кракаўска-Чэнстахоўскай горнай градой. Размытыя рэкамі вапнавыя скалы гэтай грады маюць выгляд дзіўных востраверхіх гор з зрывістымі схіламі, месцам вельмі прыгожых.

Асабліва прыгожым куточкам лічыцца даліна рэчкі Пронднік, якую за яе характавуць Польскай Швайцарыяй. Гэтая рэчка цячэ ў глыбокай цясьніне, над якой высяцца скалы, з якіх адны падобны да вялізнай далоні з растапыранымі пальцамі, другія маюць выгляд чалавека на каленях і г. д.

Малапольскае ўзвышша строма абрываецца ў бок Віслы на поўдзень і павольна зьніжаецца на поўнач. На захад ад яго ляжыць *Шлёнскае ўзвышша*, складзенае з пластоў, вельмі багатых каменным вугалем. Асабліва многа вугалю ў тым кутку, дзе да вайны 1914 году схадзіліся межы трох дзяржаў: Расіі, Нямецчыны і Аўстра-Вугоршчыны. Больш за ўсё вугалю здабываюць у той частцы краіны, якая перад вайной належала да Прусіі пад імем Горнага Шлёнску. Што-год тут здабываюць больш за 25 мільёнаў тон найлепшага каменнага вугалю. Ня дзіва, што з-за гэтага кавалка доўга спрачаліся Польская і Нямецкая рэспублікі. Вельмі многа вугалю і ў гэтай частцы краіны, што была пад расійскім забарам. У даўнай Расійскай імперыі ваколіцы места Дамбровы блізка Нямецкай граніцы лічыліся адной з важнейшых каменна-вугальных акруг.

Дзякуючы вялікім запасам падзёмнага апалу, Шлёнск зрабіўся адным з самых важных прамысловых куткоў Эўропы. На тутэйшых гісэрнях апрацоўваюць ня толькі мясцовую польскую руду, якой многа знаходзяць на Малапольскім узвышшы, але таксама руду, прывезеную з другіх краёў. Перад вайной у ваколіцах Дамбровы перараблялі жалезную руду, прывезеную нават з Паўднёвай Украіны. У Шлёнску, які знаходзіўся пад нямецкім забарам, фабрыкі машын і дроту раскіданы паўсюды і чаргуюцца з шкляннымі гутамі, жалезнымі і цынкавымі гісэрнямі.

Выраб крамніны і жалезных тавараў так пашырыўся ў межах краіны, што гэтыя тавары задавальняюць усю Польшчу і вывозяцца на Беларусь і Украіну, а даўней вывозіліся ў Маскоўшчыну і нават у Сібір. Дзякуючы моцнаму разьвіццю прамысловасьці, Горны Шлёнск адзначаецца

вельмі густой залюдненасцю. (Месцам тут жыве каля 1000 чалавек на 1 кв. кілём.). Такім чынам гэты куток нагадвае ваколіцы р. Рур у Нямецчыне, прамысловыя акругі Бэльгіі і Паўночна-Заходняй Ангельшчыны.

Карысныя мінэральныя трапляюцца ня толькі ў Горным Шлёнску, але таксама і ў іншых частках пасу ўзвышшаў.

На Малапольскім узвышшы капаюць руды жалеза, цынку і волава; у Заходняй Галіччыне (каля местаў Бохні і Вялічкі пад Кракавам) тоўстымі пластамі залягае каменная соль.

Соль каля Вялічкі здабываецца ўжо болей за 800 гадоў, так штода цяперашняга часу з верхніх пластоў соль ужо выбралі. Цяпер соль там капаюць на глыбіні 150 сажняў.

У апошнія часы ў Заходняй Галіччыне вынайшлі і нафту. Аднак у Заходняй Галіччыне і асабліва на Люблінскім плоскаўзвышшы галоўным заняткам люднасці зьяўляецца сельская гаспадарка. Там сеюць многа пшаніцы, цукровых буракоў, табакі, лёну. Наагул у гаспадарчым жыцці Польшчы пас узвышшаў грае вельмі важную ролю. Гэта—найбагацейшая і найгусцей залюдненая краіна Польскага краю (на 1 кв. клм. у сярэднім тут жыве 132 ч.).

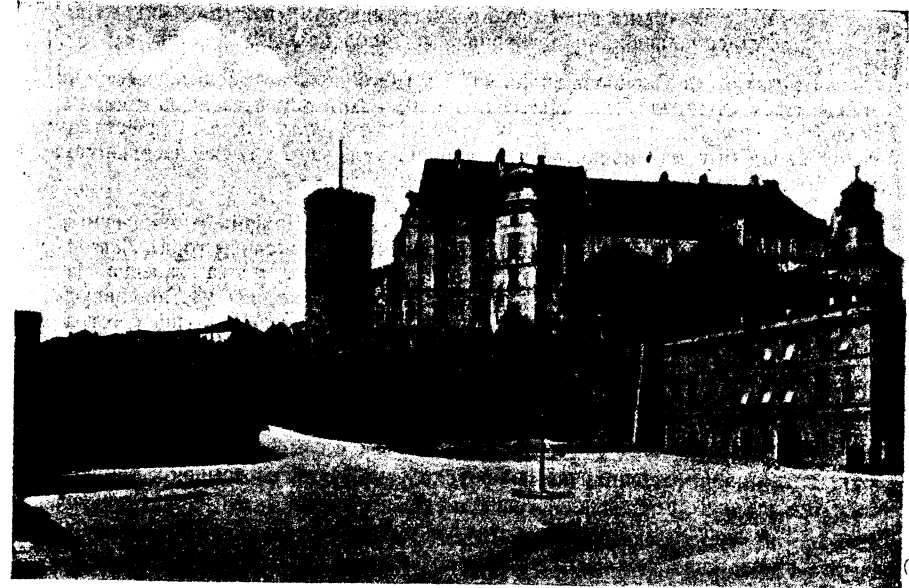
Насельнікі Паўднёвай Польшчы, так званыя малапалякі, адражняюцца ад паўночных палякаў цямнейшым колерам скуры, вачэй і валасоў, большай рухавасцю, вясёласцю, жвавасцю. Барвістая вопратка іх, белая, чырвоная або ярэстая, слыне за найпакнейшую ў Польскай старонцы.

Паўднёвая Польшча завецца іначай Малой Польшчай, бо ў політычным жыцці Польскай дзяржавы пазней пачала прымаць удзел, чымся Польшча „Вялікая“. Слова „Малая“ ў адносінах да гэтай часткі Польшчы мае значэнне слова „Малодшая“. Аднак пачынаючы з XIV веку, Малая Польшча заняла першае, кіраўнічае месца ў політычным жыцці Польскай дзяржавы. Галоўны горад краіны—Кракаў—зрабіўся польскай сталіцай і асяродкам польскай культуры. Толькі пасля далучэння да Польшчы Літвы і Беларусі асяродак Польскай дзяржавы мусіў перасунуцца з Кракава на паўночны ўсход у Варшаву, і Малая Польшча страціла сваю політычную вагу. Пасля падзелу Польшчы і іншых політычных падзей двух мінулых стагодзьдзяў Малая Польшча апынулася ў руках трох вялікіх дзяржаў. Заходняя Галіччына і так званы Цешынскі Шлёнск належаў да Аўстрыі, Горны Шлёнск—да Прусіі, значыць да Нямецчыны, рэшта была пад забарам Расіі. Некаторай вольнасцю і самаўрадам карысталася толькі Заходняя Галіччына, якая з гэтай прычыны зрабілася асяродак польскага нацыянальнага руху. У Горным Шлёнску паляком жылося кепска, там палякаў прымушалі вучыцца па нямецку, немцам там належалі лепшыя землі, капальні, рудні гуты і фабрыкі, у той час, як палякі заставаліся толькі работнікамі на нямецкіх фабрыках. Таксама пераважна да немцаў належалі фабрыкі і капальні ў расійскай частцы краіны; становішча палякаў і там было цяжкім. Пасля вайны 1914-18 г.

польскія легіёны, набраныя ў Заходняй Галіччыне, зьявіліся асновай польскага войска і прынялі дзейны ўдзел у працы над аб'яднаннем Польшчы.

Горны Шлёнск за час нямецкага панавання моцна анямечыўся, процант палякаў там значна зменшыўся. Калі пасля вайны там быў зроблены плебісцыт, большасць насельнікаў выказалася за далучэнне да Нямецчыны. Тады Горна-Шлёнскую акругу падзялілі паміж Нямецкай і Польскай рэспублікамі Лешая, самая багатая вугалем частка Горнага Шлёнску пры гэтым увайшла ў склад Польскай дзяржавы.

Як і заўсёды ў прамысловых краінах, у Паўднёвай Польшчы многа багатых прамысловых гарадоў. Найвялікшы з іх *Кракаў* (176000 насельн.) ляжыць у тым месцы вышняявіны Віслы, дзе гэтая рака робіцца прыгоднай для руху параходаў. Праз гэты горад праходзіць найкарацейшая дарога з Украіны ў абход Карпат у Заходнюю Эўропу. У XIV—XVI вякох Кра-

Мал. 70.—Кракаў. Кракаўскі замак.

каў быў сталіцай Польскай дзяржавы, пасля заставаўся месцам каранавання польскіх каралёў, потым у XIX веку да 1846 г. быў асобнай рэспублікай, нарэшце ўвайшоў у склад Аўстрыйскай монархіі, і праз увесь час аўстрыйскага забору заставаўся асяродак польскага нацыянальнага руху і польскай культуры. Кракаўскі універсітэт і цяпер лічыцца лепшай у Польшчы і адной з лепшых у Эўропе навуковай установай. Каля яго гуртуюцца лепшыя навуковыя сілы польскага народу.

Асяродкам Люблінскага плоскаўзвышша зьяўляецца места *Люблін* (100 тыс. насельн.) з новым унівэрсытэтам.

Болей за ўсё гарадоў пабудована ў прамысловых акругах Горнага Шлэнску і на захадзе Малапольскага ўзвышша.

Месцам гарады, фабрычныя мястэчкі і капальні зрастаюцца там у адзінае вялікае згуртаваньне комінаў і будынкаў, як у Бэльгіі або каля Бірмінгэму. Як і там, у паветры тут заўсёды вісіць дым і смаль; як і там, сьвіст гудкоў вечно зьліваецца з клумам і лясканьнем машын.

Адным з галоўных асяродкаў гэтага прамысловага кутка зьяўляецца места *Сасновіцы* (86 тыс. насельн.). Гэтае места ляжыць на зямлі, якая належала раней да Расіі, але блізка яе былых меж з Аўстрыяй і Нямецчынай. У ваколіцах Сасновіц капаюць слыжны дамброўскі вугаль, здабываюць цынк і срэбна-валавяную руду, а ў самым горадзе пашырыўся выраб крамніны і жалезных рэчаў. На поўнач ад Сасновіц ляжыць *Чэнстахоў* (82000 насельн.), вядомы вырабам крамніны і сернікаў.

У Чэнстахове знаходзіцца вядомы кляштар, які карыстаецца вялікай популярнасьцю сярод польскіх каталікоў.

На захад ад Сасновіцкай акругі па той бок былай расійска-нямецкай мяжы дзесяткі гарадоў ляжаць адзін каля другога і супарнічаюць у вырабе жалезных прылад. Галоўны з іх *Крулеўска-Гута* некалькі дзесяткаў гадоў назад быў маленькай вёскай, а цяпер налічвае 75 тысяч насельнікаў, мае многа харошых крам, і вялікіх фабрык.

На поўдзень адгэтуль на мяжы з Чэхіяй у так званым Цешынскім Шлэнску ляжыць падвойны прамысловы горад *Астрава* (54 тыс. нас.). Заходняя частка гэтага места завецца *Мараўскай Астравай* і залюднена чэхамі; усходняя частка, залюдненая палякамі, завецца *Польскай Астравай*. У ваколіцах Астравы многа капальняў каменнага вугалю, якім карыстаюцца буйныя фабрыкі гораду.

Пас нізін або Сярэдняя Польшча ляжыць на поўнач ад Малапольскіх узвышшаў у вадазборы сярэдніх частак Віслы і Варты. Тутэйшыя рэкі прабягаюць галоўным чынам з усходу на захад па шырокіх далінах, прамытых яшчэ ў ледавіковую эпоху тымі рэкамі, што абцякалі тут паўднёвую мяжу ледавіка, калі гэтая мяжа затрымалася ў паўночных частках краіны.

Большая частка пасу нізін зьяўляецца вельмі роўнай краінай, так што рэкі тут маюць зусім малы нахіл дна і цякуць ляніва, павольна. Толькі берагі старых далін, калі на іх глядзець зьнізу, маюць выгляд узгор'яў, але нават і яны ляжаць нявысока над роўнем мора. (Варшава ляжыць на вышыні 110 мэтраў над р. м., а Познань у даліне Варты—паднята над роўнем мора толькі на 52 мэтры).

Калісьці ўсю краіну пакрывалі лясы і балоты. Лясоў, асабліва на ўсходзе, засталася многа і да гэтага часу. Па лясах здаўна заведзена прывільная лясная гаспадарка; дрэвы высыкаюцца толькі тады, калі дасягнуць

паўнага росту. Месцам па лясах пад аховай уласнікаў захавалася многа дзікіх зьвяроў: дзікаў, дзікіх коз, зайцоў і розных птушак. Па гэтых зьвярынцах часам дзеля забавы палююць буйныя земляўласнікі—уладары гэтых лясоў. На захадзе краіны ў так званых Куявах і ў Вялікай Польшчы лясоў засталася мала, так што там насельнікі краіны паляць пачынаючы зь лясоў, торфам або вугалем.

Большая частка балот краіны асушана, а там, дзе ня было магчымасьці асушыць балоты, павыкапаны саджалкі, у якіх гадуюць рыбу. На захадзе ёсьць і прыродныя вадаёмы—вазёры.

Гаспадарка ў краіне наагул стаіць добра. Зямлю ўгнаюць штучнымі і зьлёнамі гнямі, пры вырабе зямлі карыстаюцца палепшанымі сельска-гаспадарчымі прыладамі і трымаюцца найвыгяднейшых спосабаў ральніцтва. Збожжа асабліва добра родзіць у Куявах на глістай багатай глебе, адкладзенай на дне вазёр, якія там калісь былі значна большымі, як цяпер. Добра стаіць гаспадарка і ў Вялікай Польшчы, дзе ад немцаў народ навучыўся лепш вырабляць зямлю.

Жытам, пшаніцай, аўсом, ячменем і бульбай краіна задавальняе ўсю Польшчу. Як і ўсюды пры шматпалёўцы, значныя прасторы ворнай зямлі засяваюцца кармавымі расьлінамі: канюшынай, вікай, кармавымі буракамі і г. д. З тэхнічных расьлін паўсюды, асабліва на захадзе, сеюць цукровыя буракі, табаку, хмель, цыкорыю. Каля сядзібаў па вёсках, дварох і мястэчках многа садоў. Дзякуючы вялікім запасам кармавых расьлін, добра пастаўлена і гадоўля жывёлы, асабліва ў Вялікай Польшчы, дзе трымаюць найлепшых коняў і быдла. Наагул заходняя частка краіны можа лічыцца за адну з багацейшых сельска-гаспадарчых акруг Эўропы. Наадварот, на ўсходзе, у так званай Мазуршчыне, дзе глеба горшая і дзе яе ня так старэнна вырабляюць, сельская гаспадарка стаіць далёка ня гэтак высока.

Падземных багацьцяў у пасе нізін ня вельмі многа. Нетракапальная прамысловасьць, як і сельская гаспадарка, вышэй стаіць на захадзе ў Куявах. Там каля мястэчка Іновроцлаў здабываюць досыць многа кухеннай солі і бурага вугалю. Мясцовага апалу для фабрык краіны не хапае, а вугаль для іх прывозіцца з Шлэнску. Фабрык наагул многа; асабліва пашыраны такія фабрыкі, на якіх перапрацоўваюцца сельска-гаспадарчыя продукты: цукраварні, бравары, гарбарні, а таксама фабрыкі, на якіх вырабляюцца сельска-гаспадарчыя машыны. Апрача таго ёсьць фабрыкі, на якіх вырабляюць крамніну, абуццё і г. д.

Фабрычная прамысловасьць пачала хутка пашырацца ў краіне з сярэдзіны мінулага веку. Зьнішчэньне мытнічнай мяжы між Расіяй і Польшчай адчыніла для польскіх фабрычных вырабаў доступ на бязмерна вялікую прастору сельска-гаспадарчых краёў Усходняй Эўропы. У зьвязку з гэтым на тэрыторыі Расійскай Польшчы пачалі будаваць свае фабрыкі нават нямецкія капіталісты, якім было выгядней вывозіць фабрычныя вырабы адгэтуль бяз мыты на ўсход, чымся перавозіць такія вырабы

цераз Расійска-Нямецкую мытнічную мяжу. Гандлем з усходам зацікавіліся і польскія капіталістыя. У Польшчы адчыніўся польскі банк, які спецыяльна дапамагаў польскім капіталістам купляць рудні і капальні, будаваць фабрыкі і гуты. На варшаўскіх і лодзінскіх фабрыках пачалі перапрацоўваць ня толькі ўсходня-эўропэйскую, але нават азійскую сырну: туркестанскую баваўну і сібірскую воўну. Варшаўскае абуцьцё і лодзінская крамніна вывозіліся ўва ўсе куты даўнай Расійскай імперыі, на Каўказ, Туркестан і ў Сібір.

Аднак фабрычная прамысловасьць разьвілася галоўным чынам у гэй частцы краіны, якая належала да Расіі. Тая-ж частка пасу нізін, што ляжала ў межах даваеннай Нямецчыны, — заходняя частка Вялікай Польшчы, або так званая Познань, заставалася сельска-гаспадарчай акругай. Калі там і ёсьць фабрыкі, дык толькі такія, якія вырабляюць сельска-гаспадарчыя машыны або апрацоўваюць мясцовыя сельска-гаспадарчыя прадукты.

Нізінная частка Польшчы займае вельмі выгоднае палажэньне. Па гэтай краіне пралягаюць галоўныя шляхі з Маскоўшчыны і Беларусі ў Заходнюю Эўропу. Цераз вадазбор Віслы злучаны рэчныя ўклады Дняпра і Одэру; галоўныя гандлёвыя чыгункі з Усходняй Эўропы ў Нямецчыну, Чэхію, Аўстрыю і Францыю таксама праходзяць праз Сярэднюю Польшчу. З даўных часоў краіна была дасярэдніцай у гандлі прамысловых культурных краёў Заходняй Эўропы з адсталымі краінамі Усходняй Эўропы, дзе вырабляецца пераважна сырына.

Насельнікі Сярэдняй Польшчы належаць галоўным чынам да двох пляменьняў польскага народу: на захадзе, па Варце, жывуць вялікапалякі, на ўсходзе, у вадазборы Віслы, пераважаюць мазуры. Як першыя, гэтак і другія адражняюцца ад малапалякаў вышэйшым ростам, сьвятлейшым колерам скуры і валасоў, спакойнейшым, болей вытрыманым характарам, болей працаздольнасьцю. Вопратку яны маюць цяжнейшую, звычайна шэрага або сіняга колеру. Вялікапалякі трохі падобны да немцаў. Яны болей шануюць дысцыпліну, адзначаюцца меншай прыветлівасьцю, болей жорсткасьцю, чымся вяселья жывыя мазуры.

Заходняя частка краіны — Вялікая Польшча і Куявы — можа лічыцца калыскай Польскай дзяржаўнасьці. Тамака стварылася Польскае каралеўства, і адтуль улада польскіх каралёў пашыралася на ўсход па ўсіх землях, залюдненых палякамі, і на захад аж да Лабы. Пасьля таго, як Польшча страціла свае ўладаньні на захадзе, страціла сваю вагу і Вялікая Польшча. На першае месца вышла спачатку Малая Польшча, а пасьля таго, як Польшча злучылася з Літоўска-Беларускім княствам, на чале Польскай Рэчы Пасполітай апынулася Мазуршчына, усходняя палова пасу нізін.

Мазуры колёнізавалі Падлясьсе і Віленшчыну і кіравалі польскімі паўстаньнямі супроць расійскага ўраду.

Пасьля падзелаў Польшчы болейшая частка Вялікай Польшчы і часьцінка Куяваў, пад імем правінцы Познані, увайшлі ў склад Нямецчыны (Прусіі), рэшта краіны адышла да Расіі. Па-

ляком жылося кепска і пад расійскім і пад нямецкім панаваньнем, але з прычыны вышэйшай культуры немцаў іх уціск быў больш небясьпечным для польскага народу. У Познані немцы скуплялі польскія землі, а паляксоў прымушалі вучыцца панямецку, так што там палякі патроху забываліся на родную мову і пачыналі анямечвацца.

Большасьць насельнікаў краіны жыве па вёсках і фольварках, але гарадоў там усё-ж-ткі многа болей, як у нас на Беларусі. Гарады маюць звычайна заходня-эўропэйскі выгляд. Готычныя касьцёлы, прыгожыя гарадзкія сады, добрыя, чыста брукаваныя вуліцы, зграбныя цагляныя будынкы дадаюць польскім месцам падобнасьць да нямецкіх гарадоў.

Сталіца Польскай Рэспублікі *Варшава* (931 тыс. насельн.) ляжыць у сярэдзіне краіны на Вісьле паміж вусьцяў Буга-Нарвы і Піліцы. Тут крыжуюцца вельмі важныя чыгункі, што злучаюць Ленінград — Вільню з Венай і Італіяй, а таксама Маскву — Менск з Бэрлінам і Парыжам. Дзякуючы такому палажэньню, Варшава зьяўляецца галоўным гандлёвым асяродкам Польшчы.

Мал. 71.—Старое Места ў Варшаве.

Як прамысловы асяродак, Варшава мае многа розных фабрык, на якіх перапрацоўваюцца воўна, скура, шоўк, вырабляюцца машыны, цукер, адзеньне. Варшаўскае абуцьцё карыстаецца сусьветнай славай.

У Варшаве, як у польскай сталіцы, жыве прэзыдэнт Польскай рэспублікі, знаходзяцца габінэт міністраў, сэнат і сойм.

Як у культурным асяродку краіны, тут ёсьць унівэрсытэт, політэхніка і многа іншых вышэйшых школ. Сюды зьяжджаецца вучыцца моладзь з усіх канцоў Польшчы.

Сучасныя вялікія будынкi чаргуюцца ў Варшаве з стара-сьвецкімі касцёламі і палацамі. Паркі і гарадзкія сады, прыгожыя помнікі розным польскім дзеячам дадаюць гораду многа характава. Да вайны 1914 г., калі Варшава належала да Расіі, расійцы звалі яе „прыгожай брамай у Эўропу“.

На паўднёвы захад ад Варшавы, на мяжы Мазуршчыны з Вялікай і Малой Польшчай ляжыць *Лодзь* (452 тыс. насельн.). Сто гадоў назад тут была маленькая вёска, а цяпер гэта вялікі горад, асяродак багатай прамысловай акругі. Лодзь—важнейшы фабрычны горад Польшчы. На тутэйшых фабрыках перапрацоўваюць пераважна воўну і баваўну.

Навокала Лодзі пабудована многа прамысловых мест, у якіх таксама вырабляюць танную крамліну. Пасля вайны, калі Польшча зрабілася самастойнай рэспублікай, і мытнічная граніца аддзяліла яе ад Усходняй Эўропы, прадукцыя тутэйшых фабрык значна зьменшылася.

Асяродак Вялікай Польшчы зьяўляецца горад *Познань* (157 тыс. насельн.), які ляжыць на Варце і мае многа цукраварань, гарбарань, фабрык машын і табакі. У часы панаваньня немцаў у Заходняй Польшчы Познань была асяродак польскага руху ў Нямеччыне. Дзякуючы сваім бібліотэкам, навуковым таварыствам і нядаўна адчыненаму унівэрсытэту гэта важны культурна-асьветны асяродак Заходняй Польшчы.

Кашубская краіна абымае вадазбор Вісьлянскай нізавіны і частку ўзьбярэжжа Гданьскай затокі на захад ад вусьцяў Віслы.

Вісла прабіваецца тут праз вазёрныя ўзгор'і, наваленыя даўным ледавіком, і перад тым, як уліцца ў мора, падзяляецца на некалькі адтокаў, з якіх складаецца ўраджайная Вісьлянская дэльта. Адны адтокі ўліваюцца беспасрэдна ў Гданьскую затоку, другія трапляюць у так званы Фрышгаф. Гэты гаф аддзяляецца ад мора вузкім пескавым гакам, складзеным з накіданых мораў пескавых выдмаў.

Большасьць насельнікаў краіны складаецца з польскага племя кашубаў, але ў самай дэльце і па гарадох апрача іх жыве многа немцаў. Вузкая паласой землі, залюдненыя кашубамі, даходзяць аж да самага мора на захад ад Віслы, уражаючыся ў землі, залюдненыя немцамі. Кашубы лічацца добрымі мораходамі і да вайны 1914-18 г., калі краіна належала да Нямеччыны, складалі значны процант сярод матросаў нямецкага флэту. Яны сеюць жыта, авёс і бульбу, гадуць быдла, свіней, авечак, займаюцца рыбацтвам і ляснымі промысламі, бо лясоў тут захавалася досыць многа.

Пасля сусьветнай вайны большая частка краіны ўвайшла ў склад Польскай рэспублікі, але галоўная прыстань пры вусьці Віслы—горад *Гданьск* (або Данцыг, 195 тыс. насельн.) застаўся незалежным вольным месцам. Гданьск злучан з морам суднаходным каналам, па якім могуць плаваць вялізныя морскія караблі, і зьяўляецца прыродным выйсьцем Польшчы да мора. Праз Гданьск вывозіцца большая частка польскіх тавараў, галоўным чынам сельска-гаспадарчых. Большасьць насельнікаў гораду—немцы; з гэтай прычыны яго не далучылі да Польшчы.

Харошыя старасьвецкія будынкi сьведчаць аб даўным багацьці Гданьску, аб тых часох, калі ён належаў да нямецкага гандлёвага хаўрусу гарадоў Ганзы. Цяпер тут будуець караблі і, як у асяродку ўраджайнай сельска-гаспадарчай краіны, перапрацоўваюць прадукты ральніцтва. Ёсць тут многа паравых млыноў і цукраварань.

У беспасрэдным валаданні Польшчы ёсць толькі маленькая прыстань *Пуцк*, і наагул у Кашубскай краіне апрача Гданьску мала гандлёвых гарадоў.

Мал. 72.—Гданьск.

Кашубскую краіну завуць іначай Заходняй або Каралеўскай Прусіяй. У адзнаку ад Усходняй Прусіі, Княскай, яна да падзелу Польшчы належала да Польскага каралеўства, у той час, як Усходняя Прусія і тады ўжо была часткай Прускай дзяржавы.

Фінска-Скандынаўскі масыў.

(Азнач яго географічнае палажэньне. З якіх паўвастроваў ён складаецца? Якія моры яго атачаюць? Якія моры і пратокі аддзяляюць яго ад Гэрманскай стараны?).

У склад Фінска-Скандынаўскага масыву ўваходзяць Скандынаўскі ды Кольскі паўвостравы і Фінскі пярэсмек, які злучае іх з рэштай Эўропы. Старана гэтая існуе ў стане сухазем'я з першых часоў жыцця зямлі. Некалькі разоў, калі мора залівала бязмаль усе іншыя краі Эўропы, Фін-

ска-Скандынаўскі масыў заставаўся сухазем'ем, востравам, скалы якога ўздымаліся над хвалямі бязмежнага акіяну. Аднак і тут берагавая лінія некалькі разоў перасоўвалася або ў бок сухазем'я, або ў бок мора. Калісь гэтая старана ляжала значна вышэй, як цяпер, але мора затапіла паўзьярэжныя часткі яе; вузкія горныя даліны запоўніліся морскай вадой і зрабіліся вузкімі затокамі мора, так званымі фіордамі, якіх асабліва многа на заходнім беразе масыву; часткі паўзьярэжных скал аддзяліліся ад сухазем'я і зрабіліся многалічнымі маленькімі астравочкамі—шхерамі, якія нібы насеяны па берагах Батніцкае затокі. З другога боку быў і такі час, што мора пакрывала значныя часткі стараны, цяпер сухаземныя. Па берагах на скалах можна прымеціць выгрызеныя паўзьярэжным хваляваннем прыступкі-тэрасы, якія цяпер ляжаць многа вышэй роўня мора. Нават і цяпер паволі берагавая лінія перасоўваецца ў бок мора, і паўзьярэжныя скалы што-год падымаюцца прыблізна на 1 сантымэтр.

Масыўныя спрадвечныя скалы—граніты, гнейсы і крышталічныя лупнякі—па ўсёй старане складаюць павярхоўны пласт зямнай кары і толькі месцам пакрываюцца тонкім слоём глебы. Калісь з гэтых скал складаліся тут вялізныя ланцугі зморшчавых гор, але многа мільёнаў гадоў тут адбывалася выпятрэньне гэтых гор, і ўрэшце старана зрабілася плоскай раўнінай, заходняя частка якой з часам зноў паднялася і зрабілася магутным узвышшам, якое завецца Скандынаўскімі гарамі, крута абрываецца на захад і павольна, прыступкамі зніжаецца на ўсход.

Сучасны свой выгляд паверхня краю атрымала ў ледавіковую эпоху, калі тут утварыўся вялікі ледавік, у некалькі вёрст таўшчынёю, і пачаў адгэтуль спаўзаць на поўдзень і паўднёвы ўсход. Увесь той ледавіковы навал, пад якім апынуліся Паўночная Нямеччына, Польшча, Беларусь, Паўночная Расія, усе гэтыя морэнавыя гліны, пяскі, жвір і ледавіковае каменне былі вышчарблены лёдам з скал Фінска-Скандынаўскага масыву. Тут ледавік павыкопваў глыбокія яміны, павыдамаваў з скал вялікія і дробныя кавалкі, якія ўмерзлі ў тоўшчу лёду і разам з ім спаўзлі на поўдзень. Найвялікшыя адломкі скал, якіх ледавік ня здолеў перасунуць на поўдзень, засталіся на месцы, але, перапаўзаючы цераз іх, ледавік іх абгладзіў умерзлым у лёд каменнем. Гэтыя згладжаныя скалы ды яшчэ вазёры, пераважна вузкія і даўгія, выцягнутыя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, якімі зрабіліся выкапаныя ледавіком яміны,—зьяўляюцца гадоўнымі асаблівасцямі Фінска-Скандынаўскага краявіду.

Рэкі стараны адзначаюцца шпаркім цячэннем, маюць шмат парогаў і вадаспадаў. Найвялікшыя з іх цякуць у Балтыцкае мора і маюць выгляд пратокаў паміж ледавіковымі вазёрамі. На захад з Скандынаўскіх гор сьцякаюць толькі караценькія рэчкі. Спачатку яны павольна бягуць па ўзвышшы, потым раптам у сваіх нізавінах абурваюцца ўніз у фіорды, ствараючы вялікія вадаспады.

Заходні зрывісты схіл Скандынаўскага ўзвышша, павернуты ў бок адкрытага Атлянтычнага акіяну (аболепей кажучы ў бок Норвэскага мора, як завецца прылеглая да Скандынавіі частка яго), знаходзіцца пад беспасрэдным уплывам Гольфштрому. Клімат гэтага схілу вільгатны, морскі, хмарны, фіорды не замярзаюць нават у самыя сьцюдзёныя зімы. Наадварот, на ўсход ад узвышша клімат сухі, лета цёплае, зіма халодная, так што Белае і Балтыцкае моры замярзаюць на доўгі час. Самае ўзвышша мае халодны і жорсткі клімат. Вышэй 1200—1600 м. н. р. м. там ляжыць вечны сьнег і адтуль у фіорды спаўзаюць значныя сучасныя горныя ледавікі. На ўзвышшах ніжэй мяжы вечнага сьнегу і на крайняй поўначы расьце толькі мох ды лішай. У сярэдзіне і на поўдні стараны па нявысокіх раўнінах растуць хваёвыя бары з прымешкай бярозы і елкі. На поўдні да іх далучаецца дуб і іншыя ліставыя дрэвы, а на самым паўднёвым выступе сустракаецца нават бук. Там, дзе растуць лясы, там магчыма і ральніцтва. Сеюць тут пераважна авёс, ячмень, жыта і бульбу. На поўдні, там, дзе пачынаюцца мяшаныя лясы з дубамі і ліпамі, можа расьці нават пшаніца. Аднак зямлі, гожай на ральлю, усюды мала. Голыя скалы і зрывістыя схілы гор, адсутнасць ураджайных грунтоў перашкаджаюць ральніцтву. З гэтай прычыны насельнікі займаюцца болей гадоўляй жывёлы, ляснымі промысламі ды рыбацтвам.

Даўнейшымі насельнікамі стараны лічацца лапары, народ фінскага племя, які цяпер захаваўся толькі на ўбогіх тундрах поўначы дый там пакрысе вымірае. З лепшых зямель сярэдняй і паўднёвай паласы краю лапароў даўно выціснулі болей здольныя норвэжцы, швэды, фіны-тавасты і карэлы. Норвэжцы і швэды—доўгагаловыя, сьветласкурныя, бялявыя і блакітнавокія прадстаўнікі гэрманскага племя. Яны жывуць на Скандынаўскім паўвостраве, запазычылі ад немцаў лютэранскую веру і адзначаюцца высокай ступенню асьветы і культуры. Фіны-тавасты і кроўныя ім карэлы жывуць на Фінскім прырэмыку, паводле сваёй мовы належаць да фінскай галіны жоўтай расы, але па абліччы мала адрозьняюцца ад сваіх заходніх суседзяў. Тавасты запазычылі ад швэдаў веру і культуру; карэлы знаходзяцца пад уплывам маскоўцаў і запазычылі ад іх праваслаўную веру.

Згодна з гэтымі асаблівасцямі насельнікаў, а таксама прымаючы пад увагу асаблівасці прыроды, Фінска-Скандынаўскі масыў можна падзяліць на 6 паасобных краін: 1) Норвэгію, 2) Паўднёвую Швэдзію, 3) Паўночную Швэдзію, 4) Лапаршчыну, 5) Фінляндыю і 6) Карэлію.

Норвэгія—гэта краіна фьельдаў і фіордаў. Вузкай істужкай цягнуцца яна па паўночна-заходнім узьбярэжжы Скандынаўскага паўвострава ад Скагераку да самага паўночнага канца Эўропы. У склад яе ўваходзіць магутны хрыбет Скандынаўскіх гор і кароткі зрывісты заходні схіл іх. Назоў гор мала падыходзіць да Скандынаўскіх узвышшаў. Хутчэй гэта хвалістая раўніна, вельмі высока паднятая над роўнем мора. Глыбока

ўрэзання ў сухазем'е морскія затокі-фіорды падзяляюць гэтую раўніну на асобныя масывы з зрывстымі схіламі і плоскімі вярхамі. Гэтыя масывы завуцца фіельдамі. Выгляд гор яны маюць толькі тады, калі на іх глядзець

Мал. 73.—Фіорд у Норвэгіі.

з фіордаў, зьнізу. Найвышэйшыя з фіельдаў хаваюцца пад вечным сьнегам, які там пакрысе ператвараецца ў зерналёд і зьяўляецца крыніцай вялізных ледавікоў, спаўзаючых месцам проста ў фіорды. Сьценкі фіордаў паўсюды абшарпаны і абдрапаны сучаснымі і даўнымі ледавікамі. Фіорды гэтыя, вузкія й глыбокія, далёка ўразаюцца ў сухазем'е паміж фіельдаў, многаразова разьвільваюцца і прыдаюць краіне змрочнае характава.

(Самы даўгі з Норвэскіх фіордаў — Сонье-фіорд, самыя высокія фіельды — Етунфіельды, найвышэйшы пункт якіх Гальгепіг дасягае 2600 м. н. р. м. Найвялікшыя з паўзьбярэжных астравоў — Ляфоцкія).

Дзякуючы перавазе заходніх вятроў, якія прыносяць у Норвэгію цяплыню і вільгаць Гольфштрому, клімат гэтай краіны морскі, роўны. Лета тутака прыхалоднае, значна халаднейшае, як у нас; зіма адліжная, безмарозная. Мора тут ніколі не замярзае, нават на далёкай поўначы (на шырыні 71° пн.), бо ўсюды яно аграваецца цёплым Гольфштрамам. Ападкаў тут па схілах гор выпадае вельмі многа (у Бэргене 1860 міл.). Вярхі фіельдаў і ўзьбярэжжа адкрытага мора адзначаюцца хмарнасьцю, вечным туманам. Рэдка калі сонечная касулька прарэжа імглу ды асьвеціць хмурыя норвэскія скалы. У фіордах і замкнутых гарамах далінах неба часьцей бывае ясным, і сонца часьцей выглядае з-за хмар.

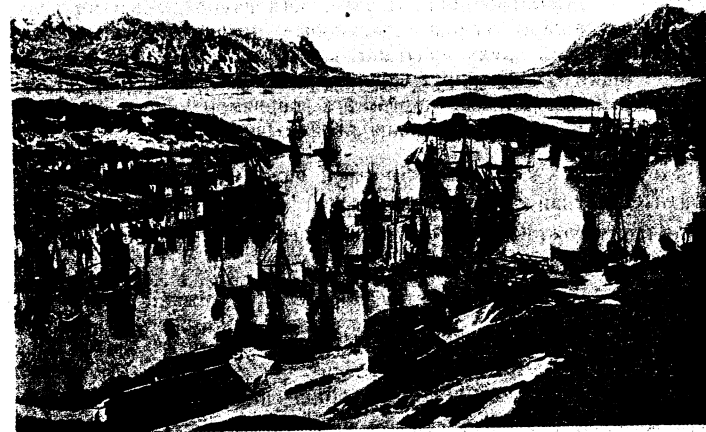
Сярэдняя тэмпература году ў Бэргене на заходнім узьбярэжжы +7,0°, сярэдняя студзеня — 0,9°, сярэдняя ліпеня +14,4°.

Клімат ня спрыяе земляробству, дый грунтоў, гоных на ральлю, вельмі мала. Скалаватая, змрочная фіельды, зрывістыя ўзьбярэжжы фіордаў перашкаджаюць ральніцтву яшчэ болей, як клімат. Няўжыткі займаюць 71% паверхні, і толькі 2% пакрываюць нівы. Аднак насельнікі краіны ўважаюць ральніцтва, старэнна вырабляюць кожны кавалак гожай на ральлю зямлі, сеюць там бульбу і авёс.

Зразумела, што свайго хлеба не хапае, і сяляне мусяць шукаць іншых заняткаў. Досыць добра ў краіне стаіць гадоўля жывёлы, асабліва малочнага быдла. Пад пашай зямлі болей, як пад ральлёй. Увясну пастухі, пераважна сялянская моладзь, гоняць скаціну на пашу ў горы, там пасьвяць яе ўсё лета, гатуюць масла і сыр, а ўвосені вяртаюцца дамоў у нізіны.

Важным падсобным промыслам зьяўляецца павал і вываз лесу. Лясоў па схілах гор захаваўся досыць многа (каля 22% прасторы). Лес вывозяць і за межы ў стане дошчак і бярвеньня, паперы і цэлюлёзы. Карыстаючыся сілай рэчных вадаспадаў, пашырылася дрэваапрацоўчая прамысловасьць. Пільні і паперні сустракаюцца тут досыць часта.

Аднак самае важнае багацьце Норвэгіі — гэта мора, надзвычайна багатае селядцамі, траской і іншай рыбай. Каля 6% насельніцтва займаецца выключна рыбацтвам, і тысячы рыбацкіх лодак заўсёды круцяцца па фіордах і каля берагоў суседніх астравоў. Рыба зьяўляецца галоўным про-

Мал. 74.—Рыбацкія судзіны на Лёфоцкіх астравах.

дуктам, які вывозіцца з Норвэгіі ў замену за замежныя збожжа і фабрычныя вырабы. Мора зьяўляецца адзінай дарогай, якая злучае паміж сабой асобныя куточки Норвэгіі, бо пракладаць сухаземныя дарогі па недаступных фіельдах вельмі трудна, а часта й зусім немагчыма. Фіорды зьяўляюцца добрымі буктамі і выгоднымі прыстанямі для гандлёвых караблёў. З даўных часоў норвэжцы лічацца найлепшымі маракамі, іх гандлёвыя караблі плаваюць па ўсіх морах сьвету. Гандлёвы флёт Норвэгіі адзін з найвялікшых у Эўропе; да вайны толькі Ангельшчына і Нямецчына перавышалі гэтую краіну па грузаёмістасьці сваіх гандлёвых караблёў; пасля вайны Норвэгія з гэтага боку перавысіла Нямецчыну, але асталася з-заду Францыі і Італіі.

Продкі сучасных норвэжцаў, так званыя норманы, ужо ў сярэдня вякі разьяжджалі на сваіх чаўнох па ўсіх морах Эўропы. Яны вынайшлі і залюднілі Ісландыю, адшукалі Грэнляндыю і нават раней за ўсіх іншых эўропэйцаў, яшчэ за некалькі вякоў да Колумба, дасягнулі берагоў Паўночнай Амэрыкі.

Хмурая прырода, цяжкія варункі барацьбы за існаваньне зрабілі норвэжцаў такімі-ж хмурымі, маўклівымі, замкнутымі ў сабе. Надзвычайная сумленнасьць, ахайнасьць, высокае становішча асьветы, нацыянальная сьвядомасьць зьяўляюцца станоўчымі адзнакамі гэтага народу.

Да 1814 г. Норвэгія была злучана з Даніяй, дый цяпер мова норвэжцаў тая самая, што мова даньцаў. Потым краіна была далучана да Швэдзіі, але карысталася шырокім самаўрадам.

Цяперашняя Норвэгія (з 1905 г.)—самастойнае констытуцыйнае каралеўства з дэмакратычным дзяржаўным ладам. (Прастора гэтай дзяржавы—323.960 кв. клм., лік насельнікаў—2650000).

Прывілеі шляхты ў Норвэгіі даўно зьнішчаны, усе грамадзяне карыстаюцца адналькавымі правамі. У зьвязку з адноснай свабодой друку і агітацыі ў Норвэгіі хутка пашыраецца работніцкі рух. Комуністычная партыя зьяўляецца адной з наймацнейшых партый норвэскага парлямэнту. У поўнай меры пад яе ўплывам знаходзіцца профэсыянальны рух.

Няпісьменных у краіне зусім няма; пісьменства і навука стаяць вельмі высока. Сусьветнай славай карыстаюцца як норвэскія пісьменьнікі, гэтак і вучоныя падарожнікі, асабліва дасьледчыкі падканцавосных краёў (Фрытвэф Нансэн).

Апрача Норвэскай краіны да Норвэскай дзяржавы належыць востраў Шпіцбэрген, што ляжыць на поўнач ад Эўропы. Гэты востраў бязьлюдны і занадта халодны, але багаты на каменны вугаль.

Гушчыня залюдненьня ў Норвэгіі невялікая. Кавалкі зямлі, гоўя для аселага жыцця, тут раскінуты ў невялікай колькасьці сярод бязьмежных бязьлюдных фіельдаў. Залюднены пераважна берагі фіордаў; тут сустракаецца многа хутароў і гарадоў, маленькіх, але чыстых і культурных. Толькі сталіца Норвэскай дзяржавы—*Хрыстыянія* (258000 нас.) зьяўляецца вялікім і багатым горадам. Ляжыць яна на поўдні ў тэй частцы краіны, якая перакінулася на ўсходні схіл Скандынаўскіх гор, у прыгожай мясцовасьці на беразе фіорду. Адгэтуль вывозіцца лес, а скуды прывозяць збожжа з Польшчы і фабрычныя вырабы з Ангельшчыны і Нямецчыны. Тут знаходзіцца унівэрсытэт, парлямэнт, палац караля. Ваколіцы гораду—самы даступны, багаты і ўраджайны куток краіны. Ува ўсе бакі ад Хрыстыяніі разыходзяцца чыгункі і між іншым галоўная з іх, якая пераразае горы і цягнецца па даліне ракі Глёмэн, адзінай ракі краіны, гоўяй для сплаву.

Другая важная прыстань—*Бэрген* (91.000 нас.), асяродак рыбага гандлю і будаваньня караблёў—ляжыць на беразе Нямецкага мора на паўднёвым захадзе краіны і бойка гандлю з Ангельшчынай.

На крайняй поўначы Норвэгіі на астраўку пад 70° 40' пн. шыр. ляжыць самы паўночны горад зямлі Гамэрфэст, каля якога аднак мора, дзякуючы Гольфштруму, ніколі не замярзае.

Паўднёвая Швэдзія аймае самую паўднёвую частку Скандынаўскага паўвострава, якая ўразаецца між Катэгатам і Балтыцкім морам. Гэта самая багатая і ўраджайная краіна Фінска-Скандынаўскага масыву. Асабліва ўраджайнай зьяўляецца нізіна на поўначы гэтай краіны. Нізіна гэтая цягнецца з захаду на ўсход ад Скагераку ў бок Фінскае затокі і зьмяшчае ў сабе найвялікшыя вазёры Скандынаўскага паўвострава: Вэнэр, Вэтэр і Мэляр.

Калісь па гэтай нізіне праходзіла морская пратока, якая зусім аддзяляла Паўднёвую Швэдзію ад контынэнту. Адклады гэтага мора тоўстым пластом пакрылі нізіну, стварыўшы на ёй ураджайную глістую глебу. Толькі дзе-ні-дзе з-пад морскіх адкладаў высоўваюцца на паверхню ўзгоркі, складзеныя з спрадвечных скал, і парушаюць аднастайнасьць раўніннай паверхні.

На поўдзень ад вялікіх вазёр мясцовасьць павышаецца, а пласт грунтоў робіцца танчэйшым. Тут каля паўднёвага канца возера Вэтэр знаходзіцца найвышэйшае месца краіны, з якога ўва ўсе бакі расьцякаюцца рэкі Паўднёвай Швэдзіі. Гэтыя рэкі маюць меншы нахіл дна, чым рэкі іншых краін Скандынаўскага паўвострава, цякуць спакайней, большасьць з іх прыгодна для сплаву лесу, а па некаторых з іх адбываецца нават рух параходаў. Найважнейшая рака Паўднёвай Швэдзіі Ёта (Гота) выцякае з возера Вэнэр і нясе ў Катэгат вадзю цэлага шэрагу вазёр. Аднак і на гэтай рацэ парагі і вадасьцёкі перашкаджаюць руху судзін. З гэтай прычыны ў абход парагоў пракапалі канал, на якім шыхам заставак рэгулююць колькасьць вадзю. Такія-ж каналы злучаюць Вэнэр з Вэтэрам, а гэта апошняе з Балтыцкім морам.

У той час, як на поўнач ад вялікіх вазёр даўняыя ледавікі пераважна руйнавалі скалы, выкапвалі ў іх яміны і адклалі толькі тонкі пласт морэн, на поўдзень ад вазэрнай нізіны адклалася многа ледавіковага навалу, як у Паўночнай Нямецчыне або на Беларусі. Морэнавыя груды і ўзгоркі чаргуюцца там з вазёрамі, як у вазэрных узгор'ях Кашубскай краіны. Вазёры гэтыя ня маюць правільнай формы, выцягнутай удоўж у тым кірунку, у якім соваўся ледавік. Яны паходзяць ня з выдраных лёдам ямін, як у рэшце Фінска-Скандынаўскага масыву, а з катлін, што захаваліся між морэнавых грудоў. Самы паўднёвы куток краіны—паўвостраў Сконэ—адзначаецца тым, што ў ім спрадвечныя граніты і гнэйсы ляжаць глыбока пад зямлёй, хаваюцца пад пазьнейшымі пластамі. Такі самы характар мае і востраў Борнгольм, што ляжыць у Балтыцкім моры і зьяў-

ляецца працягам паўвострава Сконэ. На Сконэ і на Борнгольме сустракаюцца невялікія паклады каменнага вугалю, якога няма ў іншых месцах Фінска-Скандынаўскага масыву.

Зразумела, што там, дзе на паверхню выходзяць спрадвечныя скалы, якія ўтварыліся яшчэ ў тыя часы жыцця зямлі, ад якіх не засталася аніякіх рэштак жывых істот, там ня можа быць і вугалю, бо вугаль ёсць рэшткай даўных расьлін.

(Якія яшчэ астравы апрача Борнгольму ляжаць у Балтыцкім моры на захад ад берагоў Паўднёвай Швэдзіі?)

Параўнаўча з іншымі краінамі Фінска-Скандынаўскага масыву, Паўднёвая Швэдзія адзначаецца найболей прыемным кліматам. Тут няма тэй вільгатнасці і хмарнасці, як у Норвэгіі, але ня бывае і значных маразоў, якія нішчаць далікатнейшую расьліннасць у Паўночнай Швэдзіі або ў Фінлядыі. Клімат краіны найболей нагадвае клімат Даніі, але адзначаецца трохкі цяплейшым летам, так што тут можа расьці елка, якой там ужо няма. Апрача таго тут спатыкаюцца дубы, а на поўдні нават букі.

Сярэдняя тэмп. году ў Ётэборзе (Готэнбурзе) +7,1°, сярэдняя студзеня—1,0°, ліпеня +16,7°. Ападкаў што-год каля 720 мілім.

Мяккі клімат і ўраджайныя грунты спрыяюць земляробству, якое зьяўляецца тут галоўным заняткам насельнікаў.

Жыта, авёс, ячмень і нават пшаніца сьпеюць тутака вельмі добра і даюць, дзякуючы старэннай гаспадарцы, вялікія ўраджаі. Краіна ня толькі задавальняе сябе збожжам, але нават вывозіць гэтае збожжа на поўнач у Паўночную Швэдзію і Норвэгію. Месцам сеюць цукровыя буракі і паўсюды саджаюць плодковыя дрэвы. Значныя прасторы засяваюцца кармовымі расьлінамі, якімі жывяцца вялікія статкі жывёлы.

Малачарства грае бязмаль такую ж ролю, як у Даніі, а масла зьяўляецца галоўным продуктам вывазу за межы.

Ня глядзячы на малую колькасць каменнага вугалю, у апошнія гады хутка распаўсюджваецца па краіне фабрычная прамысловасьць. Фабрыкі карыстаюцца сілай падаючай вады, вырабляюць сернікі, паперу, апрацоўваюць воўну, скуру і прывозную баваўну. Таго часу, як у Норвэгіі ўся зямля належыць да дробных земляўласнікаў, у Паўднёвай Швэдзіі захавалася буйная земляўласнасць. Шляхецтва тут грае значную ролю, а па ўсіх найлепшых куточках краіны сустракаюцца прыгожыя палацы буйных памешчыкаў. Швэды адражняюцца ад норвэжцаў мякчэйшым, весялейшым характарам, прыветлівасьцю, рухавасьцю.

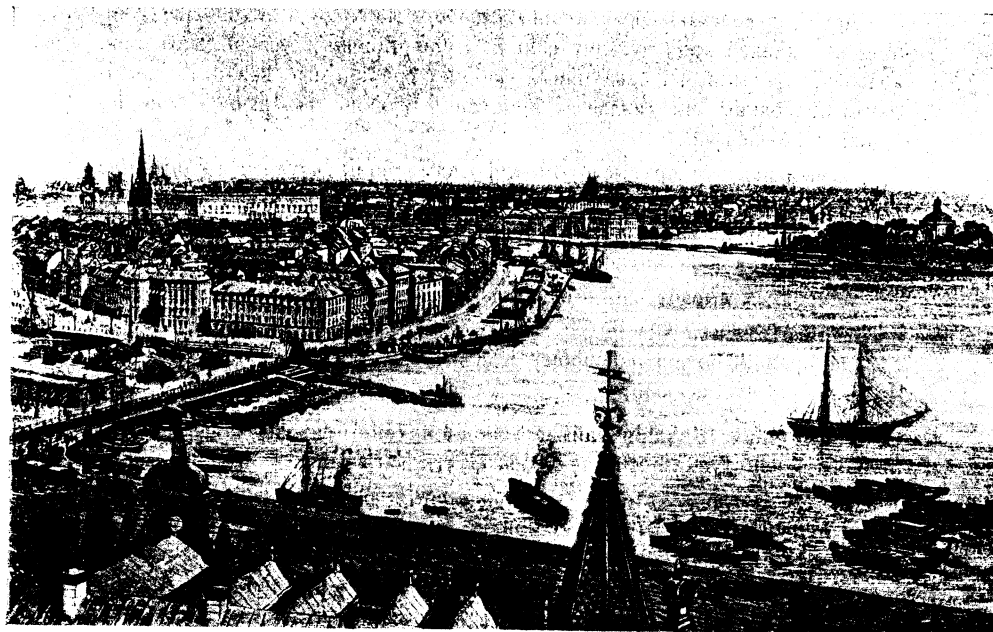
Як і норвэжцы, швэды шануюць асьвету, адзначаюцца сьвядомасьцю, працавітасьцю, сумленнасцю.

У XIII веку Паўднёвая Швэдзія была самастойным асобным каралеўствам; потым аж да 1660 г. большая яе частка належала да Даніі, а паўночныя акругі да Швэдзіі. Толькі ў трыццацёх-

гадовую вайну Швэдзкае каралеўства канчаткова заўладала краінай, і толькі востраў Борнгольм яшчэ й цяпер належыць да Даніі.

Як і Норвэгія, Швэдзія зьяўляецца констытуцыйным каралеўствам. У склад гэтага каралеўства ўваходзіць Паўднёвая Швэдзія і вострава Борнгольма і ўся Паўночная Швэдзія. (Разам 448100 кв. клм. і 5900 тыс. н.).

На чале Швэдзкай дзяржавы стаіць партыя правых соцыялістых, да якой належыць больш за ўсё месц у парлямэнце. Гэтая партыя аднак не магла забяспечыць работнікам такога павялічэньня заробтнай платы, якога тыя дамагаюцца.

Мал. 75.—Стокгольм.

Наадварот, у час спрэчак паміж капіталістамі і работнікамі партыя старалася прымірыць абодва бакі. У зьвязку з гэтым значная частка партыі аддзялілася і заляжала партыю левых соцыялістых, якая ў большасьці прыняла нарэшце пастанову далучыцца да Комінтэрну і стала называцца камуністычнай партыяй. Самастойна ўтварыўся побач з гэтым саюз моладзі, які таксама, але яшчэ раней, далучыўся да Комінтэрну.

Гушчыня залюдненьня ў Паўднёвай Швэдзіі даволі вялікая, бо тут ураджайныя грунты могуць пражывіць болей народу, як грунты іншых краін Фінска-Скандынаўскага масыву.

У той час, як у Норвэгіі сярод паселішчаў пераважаюць хутары, у Паўднёвай Швэдзіі часцей сустракаюцца вёскі. Гарадоў тут таксама болей; гандлёва-прамысловае значэнне іх вялікае.

На мяжы Паўднёвай і Паўночнай Швэдзіі на пратоцы з возера Мэляр у Балтыцкае мора ляжыць сталіца Швэдзкага караўства *Стокгольм* (419000 нас.) Забаронены скалістымі шхерамі ад паўзбярэжнага хвалеваньня, Стокгольм зьяўляецца важнай прыстанню і вядзе бойкі гандаль з Расіяй, Фінляндыяй, Эстоніяй і Латвіяй. Многалічныя каналы ў розных кірунках пераразаюць горад і дадаюць яму падобнасць да Вэнэцыі. Наагул горад зьяўляецца адным з прыгажэйшых у Паўночнай Эўропе.

Другі па велічыні горад краіны *Ётэборг* (Готэнбург 202000 нас.) ляжыць на захадзе каля вусцяў ракі Ёты. Многалічныя пільні, майстэрні караблёў, машынныя і баваўняныя фабрыкі робяць яго важным прамысловым асяродкам. Як гандлёвая прыстань, Ётэборг гандлюе з Ангельшчынай і Голяндыяй.

Самым важным прамысловым асяродкам краіны зьяўляецца *Норчэпінг* (58000 н.), што ляжыць на беразе Балтыцкага мора на поўнач ад вийсця канала, які злучае гэтае мора з возерам Вэтэр. Тут згуртаваліся буйныя фабрыкі, на якіх апрацоўваецца воўна і баваўна.

Асяродкам вырабу слыхных швэдзкіх сярнічак лічыцца *Ёнчэпінг* на паўднёвым беразе возера Вэтэр.

На крайнім поўдні насупроціў Копэнгагену ляжыць важная прыстань *Мальмэ* (114000 насельн.).

Паўночная Швэдзія займае ўсходні адхонны пакат Скандынаўскага ўзвышша і прыступкамі спадае ў бок Балтыцкага мора.

Як і ў Норвэгіі, гэтак і тут спрадвечныя граніты, гнейсы і крышталічныя луннякі пакрыты толькі тонкім пластом морэнавых адкладаў, а месцам і зусім выступаюць на паверхню. З паўночнага захаду на паўднёвы ўсход па краіне цякуць рэкі, шпаркія, парогавыя, гоўныя хіба для сплаву бяровеньня.

Прыблізна 80% усёй плошчы краіны знаходзіцца пад вазёрамі, даўгімі і вузкімі, выцягнутымі ў тым самым кірунку, што й рэкі, у кірунку руху даўных ледавікоў.

Клімат Паўночнай Швэдзіі сухі, контынэнтавы, бо Скандынаўскія горы засланяюць яе ад уплыву морскіх заходніх вятроў. Лета тут досыць цёплае, зіма сьцюдзёная, ападкаў мала. З гэтага боку краіна нагадвае ўсходнюю Эўропу.

У мястэчку Ёмэо на ўсходнім беразе сяр. тэмп. году +1,5°, сяр. студзеня—9,0°, ліпеня +14,5°, ападкаў 410 мілім.

Па выглядзе расьліннасьці краіна належыць да заходня-эўрапейскага пасу іглыстых лясоў. Хаёвыя бары і яловыя лясы апрацаюць скрозь усю прастору краіны. Рэдка калі сярод лясоў прагляне поплаў, кавалак сена-

жаці, або яшчэ радзей шнур аўса, ячменю ці бульбы. Ральніцтва тут ня надта пашырана. Нават гадоўля быдла мае меншую вагу, як у Паўднёвай Швэдзіі або ў Норвэгіі. Галоўнае багацьце краю—лес. Павал лесу, дастаўка яго на рум і сплаў па раках даюць галоўны даход нямногалічным насельнікам. На лясным багацьці грунтуецца і фабрычная прамысловасьць. Над кожнай ракой, асабліва ля вусцяў яе, ёсьць фабрыка, на якой апрацоўваецца дрэва—пільня, паперня, або фабрыка сернічак. Пакуль што запасы лясоў яшчэ вельмі вялікія, так што нават культурныя швэды не паклапаціліся аб правільнай лясной гаспадарцы, і лес высыкаюць старасвецкім спосабам: толькі там, дзе яго лёгка можна даставіць на рум.

Другой крыніцай багацьця краіны зьяўляюцца руды. Асабліва тут многа жалезнай руды на поўдні каля места Данэмора і на поўначы каля мястэчка Гэліварэ. Па чыгунках, якія злучаюць Гэліварэ з Стокгольмам і з норвэскай прыстанню Нарвік, руда вывозіцца за межы. На поўдні каля м. Фалунь здабываюць медзь, а яшчэ далей на поўдзень каля м. Салі знаходзяць нават серабро. На жаль, адсутнасць каменнага вугалю затрымоўвае апрацоўку руды, якую вывозяць пераважна ў неапрацаваным стане.

Бедная прырода перашкаджае згушчэнню люднасьці ў краіне. Лепей залюднены толькі ўзбярэжжы Батніцкай затокі і паўднёвыя акругі. У сярэднім гушчыня залюдненьня такая самая, як у Норвэгіі (меней за 10 ч. на 1 кв. клм.). Даўныя насельнікі краіны—лапары, паўсюды, за выключэньнем самых недаступных куточкаў на поўначы, замяніліся швэдамі. У аднаку ад Паўднёвай Швэдзіі тут швэдзкія сьляне ўладаюць досыць вялікімі кавалкамі зямлі, і самі здаюць зямлю ў арэнду безьзямельным „торпарам“. Насельнікі жывуць як па вёсках, гэтак і па хутарох; гарадоў мала, найболей выдатныя з іх, напрыклад, унівэрсытэцкі горад *Упсала* (29000 нас.), сустракаюцца толькі на поўдні, ужо ў блізім суседзтве з Стокгольмам.

Лапаршчына займае самую пустынную, бедную частку Фінска-Скандынаўскага масыву, тую частку, што ляжыць па-за падканцавым колам на Кольскім паўвостраве і на прырэмыку, які злучае гэты паўвостраў з Скандынаўскім. На захадзе Лапаршчына дасягае да Норвэскіх Фіельдаў і пакрысе зьніжаецца на ўсход, пераходзячы ў скалаватую нізіну. На Кольскім паўвостраве аднак сустракаюцца зноў асобныя горы значнай вышыні асабліва каля возера Імандры (гара Умптэк 1220 м., Лявагор 1120 м.). Як і ў Паўночнай Швэдзіі, тут вельмі многа вазёр, з якіх некаторыя (Энарэ, Імандра) дасягаюць значнай велічыні.

Клімат краіны халодны, нявыгодны для жыцьця чалавека.

У мястэчку Карэсуандо сяр. тэмп. году—3°, сярэдняя студзеня—14,7°, ліпеня+12,1°.

У некаторых мясцовасьцях маразы ўзімку дасягаюць часам да—47°, ажно ў тэрмомэтры замярзае жывое серабро. Лета даволі цёплае, але часамі і ўлетку здараюцца маразы. Грунты, якія й тут ляжаць тонкім пла-

стом, прамярзаюць за зіму так, што нават улетку мякчэюць толькі на самай паверхні. Вечна мёрзлы грунт перашкаджае ўзрастанню дрэў, і расліннасць краіны складаецца з лішаёў або з убогай травы. Тут пануе тыповая лішаёвая тундра, у якой з хатніх жывёл толькі паўночны алень можа нават узімку выдзіраць з-пад сьнегу траву і так званы аленьы мох, шэры кусткаваты лішай. На поўдні тундра няпрямётна пераходзіць у хваёвы бор, які аднак і там чаргуецца з вялікімі прасторами балот і скалаватых пустак. Земляробства ў большай частцы краіны немагчыма.

Насельнікі краіны, лапары, каля мора займаюцца рыбацтвам і жывуць там асела, а ў тундры вандруюць з месца на месца разам з сваімі аленьмі, якія даюць лапарам мяса, скуру, малако, наагул усё патрэбнае для жыцця. Лапары жывуць вельма бедна і патроху выміраюць; з лепшых месц іх павыганялі на захадзе норвэжцы і швэды, на ўсходзе тавасты і карэлы, загнані сюды ў нудную ўбогую тундру і зямлю іх падзялілі паміж сабой. Паўночна-заходняя частка краіны належыць да Норвэскай дзяржавы, паўднёва-заходняя—да Швэдзіі, сярэдзіна—да Фінляндыі, Кольскі паўвостраў—да Расіі.

Паўночны бераг Лапаршчыны або (паўднёвы бераг Барэнцава мора), так званы Мурманскі бераг, абцякаецца галіной Гольфштрому і або зусім не замярзае, або замярзае толькі на кароткі час. Рыбныя багацьці прывабілі туды многа расійцаў, якія пакрысе выціскаюць адтуль лапароў. Расійскія, норвэскія і лапарскія рыбакі ловяць ля Мурманскага берагу шмат траскі, селядцоў, камбалы і іншай рыбы, а трохкі далей ад берагоў палююць морскіх зьвяроў: нэрпаў, маржакоў і кітоў. Расійскі ўрад пракаляў сюды (з Ленінграду праз Петравазаводск) чыгунку аж да самага мора, дзе расійскія перасяленцы пабудавалі горад *Мурманск*, які набыў у час вайны значную вагу, як адзіная незамярзаючая прыстань Расійскай дзяржавы, не адрэзаная немцамі ад рэшты Эўропы.

Беламорскі бераг Лапаршчыны, да якога не дасягае Гольфштром, замярзае на доўгі час, прыблізна на палову году, і ня мае ніякага гандлёвага значэння.

Фінляндыя ўдаецца ў Балтыцкае мора між Батніцкай і Фінскай затокай. Гэта ўзгаркаватая раўніна, складзеная з гранітаў і гнейсаў, якія месцам зусім агалююцца, месцам хаваюцца пад тонкім пластом ледавіковых адкладаў.

Згладжаныя скалы, буйнае і дробнае ледавіковае каменье паўсюды раскіданы па краіне. Большая частка Фінляндыі можа лічыцца раўнінай, але калісь і Фінляндыя была пакрыта значнымі гарамі, якія ў працягу мільёнаў гадоў былі зроўнены выпятрэньнем і вадой. Цяпер тут захаваліся толькі нявысокія ланцужкі ўзгоркаў на вадападзеллах. З поўначы з Лапаршчыны ў Фінляндыю ўваходзіць вадападзельны груд Маансэльке, які на сваім паўднёвым канцы падзяляецца на 2 галіны. Усходняя галіна пад назовам Олонецкіх гор ідзе на паўднёвы ўсход у Карэлію; заходняя,

Суомэнсэльке, цягнецца на паўднёвы захад раўналежна берагу Батніцкае затокі. За выключэньнем гэтых грудоў большая частка краіны ледазве падымаецца на 100-200 мэтраў над р. м. Узьбярэжжы Фінляндыі каля Батніцкае затокі на поўначы нізкія і плоскія, на поўдні—скалаватыя, зрывістыя. Каля іх у моры раскідана шмат скалаватых астраўкоў-шхер, якія ў самай вузкай частцы Батніцкае затокі скупчыліся ў так званая Кваркенскае згуртаваньне. Такое самае згуртаваньне астравоў, толькі значна большых, ляжыць у тым месцы, дзе Батніцкая затока злучаецца з Балтыцкім морам. Гэта так званыя Аляндзкія астравы, якія маюць вялікае вайсковае значэньне, бо замыкаюць выйсьце з Батніцкае затокі.

З гэтай прычыны з-за Аляндзкіх астравоў доўга спрачаліся Расія, Фінляндыя і Швэдзія. Цяпер гэтыя астравы нейтралізаваны.

Многалічныя шхеры ляжаць і ў Фінскай затоцы каля берагоў Фінляндыі. Толькі мясцовыя лёцманы з паўзьбярэжных рыбакоў умеюць праводзіць судзіны сярод шхер у бясспечныя букты ўзьбярэжжа.

Галоўнай адзнакай і акарасай фінляндзкага краявіду зьяўляецца надзвычайнае багацьце на вазёрах. Болей за 12% краіны знаходзіцца пад вазёрамі. Вазёры гэтыя маюць вельмі многа заток, злучаюцца адно з адным і заўсёды выцягнуты з пн.-пн. захаду на пд.-пд.-ўсход. Гэта таксама, як і ў Паўночнай Швэдзіі,—яміны, выдраныя даўным ледавіком. Чаргуючыся з ляснымі нізінамі і ўзгоркамі, з голымі скаламі і морэнавымі грудамі, вазёры дадаюць чароўнае характава фінляндзкаму краявіду.

Найвялікшым возерам краіны (ня лічачы Ладаскага, да якога сягае Фінляндыя на пд. ўсх.) зьяўляецца Сайма. З яго ў Ладаскае возера выцякае р. Вуокса, слынная прыгожым вадаспадам Іматрай. Наагул усе рэкі Фінляндыі парогавыя, нявыгодныя для руху судзінаў. Затое вазёры ўсюды зьяўляюцца добрымі дарогамі. Некаторыя з іх злучаны паміж сабой каналамі, а Сайма злучаецца суднаходным каналам беспасрэдна з Фінскай затокай.

Клімат краіны яшчэ сушэйшы, як у Паўночнай Швэдзіі, лета тут цяплейшае, зіма халаднейшая.

(Места Куопіо мае сярэдняю тэмп. году +2,8°, студзеня —9,7°, ліпеня +17,6°).

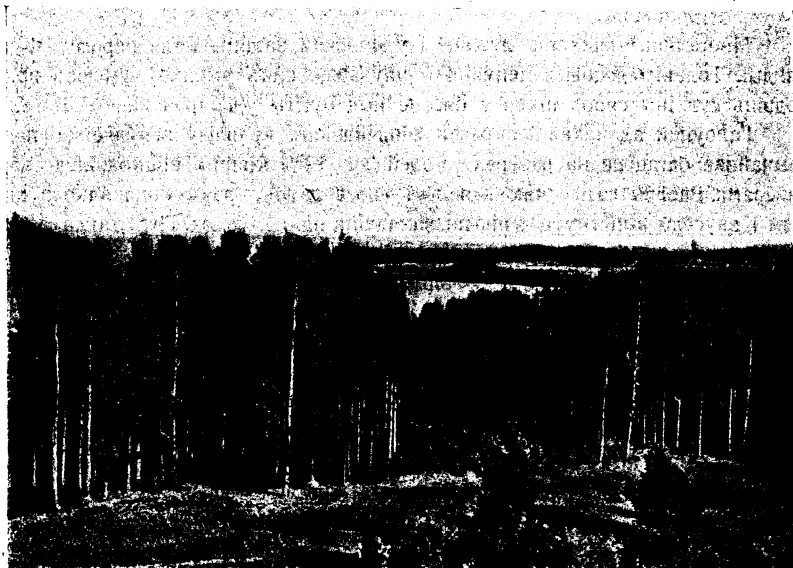
Аднак і тут улетку часта здараюцца ранічныя маразы, а злішак вільгаці ў грунтах перашкаджае ральніцтву. Каб сабраць ураджай, трэба спачатку асушыць зямлю, потым павыбраць буйнае ледавіковае каменье, і толькі тады можна пачынаць сяўбу.

Лепей за ўсё тутака сеяць бульбу, авёс і жыта, але свайго хлеба не хапае і гадоўля жывёлы мае большую вагу, як ральніцтва. Вельмі пашырана малачарства, а масла займае важнае месца ў вывазе за межы. Наагул сельская гаспадарка мае добрае становішча. Паўсюды ўжываюцца палепшаныя сельска-гаспадарчы прылады, палепшаныя спосабы ральніцтва, скаціна адзначаецца добрай якасьцю. Аднак галоўнае багацьце краю—лес. 58% зямлі знаходзіцца пад хваёвымі і яловымі лясамі. Валка і сплаў

лесу, апрацоўка яго на пільнях і папернях мае такую-ж вагу, як у Паўночнай Швэдзіі. Дрэва, драўляныя вырабы, дзёгаць, смала, шпігінар займаюць першае месца ў вывазе за межы.

Нетракапальная прамысловасць мае меншую вагу, як у Паўночнай Швэдзіі, але й тут ёсць многа жалезнай руды, а ў невялікай колькасці знаходзяць медзь, серабро, цыну, нават трапляецца і золата.

Фабрычная прамысловасць грунтуецца на багацьці лесам і жывёлай. Вырабляюцца сернічкі, дошкі, папера, апрацоўваецца воўна, скура, мясцовае жалеза і прывозная баваўна. Гандаль стаіць добра. Берагі мора маюць многа выгодных прыстаняў; унутраному гандлю дапамагаюць найлепшыя вадзяныя дарогі, шосы і чыгункі.

Мал. 76.—Краявід у Фінляндыі.

Большасць насельнікаў складаецца з фінаў-тавастаў. Часамі іх далучаюць да жоўтай расы, бо яны гавораць на мове, блізкай да моў некаторых народаў жоўтай расы. Аднак па сваім абліччы фіны-тавасты болей падобны да эўропэйцаў. Блакітныя вочы, белая скура, белыя валасы збліжаюць іх з паўночнымі германцамі. Толькі форма іх круглага (а ня доўгага, як у германцаў) чэрапа гаворыць аб іх усходнім паходжэнні.

Яшчэ ў XII веку Фінляндыю захапілі швэды і занеслі сюды хрысціянства і заходня-эўропэйскую культуру. Шэсць вякоў яны тут панавалі, дый цяпер іх жыве тутакі многа па гарадох, дзе з іх складаецца значная частка буржуазіі, і па багатых дварох, дзе швэды зьяўляюцца буйнымі земляўласнікамі. Аднак фінская культура ўжо ачысьцілася ад швэдзкіх

упльваў. Фіны стварылі ўжо сваю ўласную культуру, і ў некаторых галінах навукі і мастацтва зраўняліся з сваімі заходнімі суседзямі. Няпісьменных у Фінляндыі няма. У кожным мястэчку тут выдаюцца газеты, ёсць народныя універсітэты, культурна-асветныя, музыкальныя, драматычныя, спортыўныя і навуковыя гурткі. Дакладнае пазнаньне роднага краю лічыцца абавязкам кожнага грамадзяніна і мае вялікую вагу ў школе. Бязмала ўсе насельнікі Фінляндыі трымаюцца запазычанай ад швэдаў лютэранскай веры, якая ў мінулыя часы значна дапамагала пашырэнню ў краіне асветы і швэдзкай культуры.

З 1809 да 1917 г. Фінляндыя належала да Расіі, але ўвесь час карысталася шырокім самаўрадам і мела свой уласны сойм.

Цяперашняя Фінляндыя—самастойная рэспубліка (прастора 387430 кв. клм., лік насельнікаў 3370 тыс. чал.). Да яе належыць частка Лапаршчыны і ў тым ліку акруга ракі Пячэнгі з маленькай часткай узбярэжжа Барэнцава мора.

У фінляндзкім сойме цэнтральнай політычнай партыяй зьяўляецца дробна-буржуазная сялянская партыя, а левае крыло складаецца з работніцкіх соцыялістычных партый. У 1918 г. соцыялістыя кіравалі Фінляндзкай рэвалюцыяй, якая была спынена за дапамогай нямецкага войска.

Пасьля вайны фінскія соцыялістыя падзяліліся на 2 партыі—соцыял-дэмакратычную, якая працуе ў згодзе з буржуазіяй, і соцыялістычную працоўную, якая ўваходзіць у склад Комінтэрну. У профэсійнальных саюзах большым уплывам карыстаецца апошняя.

Большасць фінскіх сялян жыве досыць заможна і валадае значнымі кавалкамі зямлі па 25—100 дзесяцін кожны. Буйных земляўласнікаў мала. Як і ў Швэдзіі, ёсць і бязземельныя сяляне—„торпары“, якія арандуюць зямлю ў сялян-уласнікаў або бяруць у вечную арэнду дзяржаўную зямлю. Як і ў Скандынавіі, хутары сустракаюцца часцей, чым вёскі. Калі-ж хаты і складаюцца ў вёску, дык ніколі не стаяць цесна адна каля другой, і вясковыя пажары дзеля таго ня прыносяць столькі шкоды, як у Расіі або на Беларусі. Вялікіх гарадоў мала. Толькі сталіца—*Гельсінгфорс* (пафінску Гельсінкі) налічвае болей за 100000 (189 000 нас.) Горад гэты ляжыць на беразе Фінскай затокі. Гэта галоўны пункт фінляндзкага замежнага гандлю, багаты прыгожымі будынкамі сучаснага тыпу (універсітэт, політэхніка, сойм, музэй, тэатры), харашымі паркамі (выдатны ботанічны сад), вялізнымі саборамі і рознастайнымі царквамі.

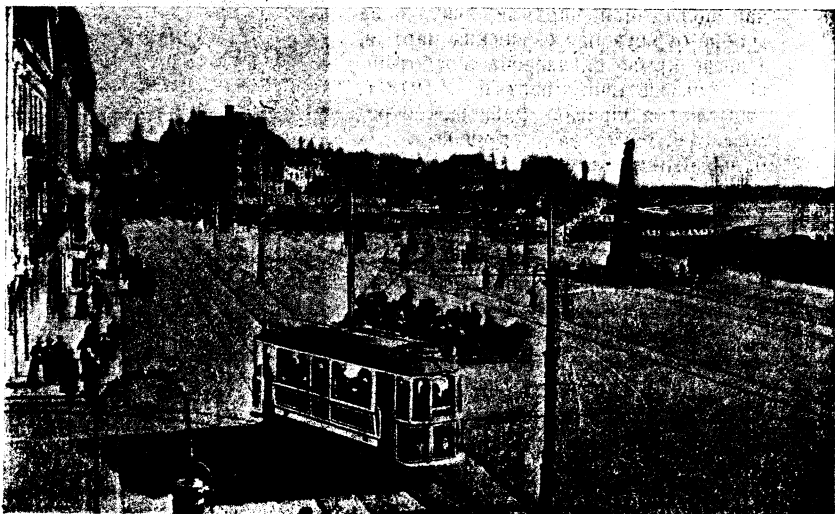

Мал. 77.—Фін.

У сярэдзіне краіны самым важным горадам зьяўляецца *Тамэрфорс* (пафінску Тампэрэ)—прамысловы асяродак Фінляндыі. Сілай суседняга вадаспаду карыстаюцца буйныя фабрыкі, на якіх апрацоўваецца воўна, ільняніна, баваўна, вырабляюцца сернічкі і папера.

Карэлія абймае ўсходнюю палову Фінскага пярэсмьку ад груда Маансэльке і Олонекіх гор на захадзе да Белага мора і ракі Онегі на ўсходзе. На поўдні ў межах Карэліі ляжаць найвялікшыя вазёры Эўропы—Ладаскае і Онескае. Вазёры гэтыя ў паўночнай сваёй частцы выцягнуты ў кірунку руху даўных ледавікоў і зьяўляюцца вялізнымі ямінамі, вышчарбленымі лёдам у скалах. На поўдні гэтыя вазёры адзелены ад спрадвечнай усходня-эўропэйскай раўніны грудамі морэнавых адкладаў. Быў час, калі гэтыя вазёры злучаліся з Белым і Балтыцкім морамі шырокай пратокай, так што жывёлы гэтых мораў лёгка перасяляліся ў Ладаскае і Онескае вазёры. Да цяперашняга часу ў гэтых вазёрах жывуць нэрпы, якія звычайна жывуць у морскай вадзе. Ладаскае возера зьбірае ваду

Мал. 78 — Гельсінгфорс.

цэлага шэрагу вазёр і дае сток у Фінскую затоку цераз шырокую мнагаводную Няву. З Онескага возера ў Ладаскае цячэ Сьвір, а ў Онескае ўліваецца многа шпаркіх парогавых рэк. З іх Суна слыне прыгожымі парогамі і вадасьцёкамі, з якіх Ківач ня горшы за Іматру па сваім характэве. За выняткам двух вялікіх вазёр іншыя карэльскія вазёры, якіх тут таксама, як у Фінляндыі, вельмі многа, ня маюць значэньня ўнутраных дарог.

Чалавек тут яшчэ не пасьпеў скарыстаць усё тое, што дае прырода. Сіла вечных вадаспадаў тут таксама яшчэ не скарыстана. Адсталасьць краіны тлумачыцца між іншым тым, што Белае мора, якое зьвязвае Ка-

рэлію з рэштай сьвету, ляжыць занадта далёка ад культурных краёў і замярае на цэлую палову году, а значыць ня можа мець таго значэньня, як Балтыцкае, па якім пранікла эўропэйская культура ў Фінляндыю.

Па прыродзе Карэлія вельмі падобна да Фінляндыі. Тут таксама скалаватыя, ледзь прыкрытыя глебай грунты, таксама паўсюды сустракаюцца згладжаныя скалы, морэнавыя груды ледавіковае буйное каменне, даўгія вазёры. Клімат тут халаднейшы і трохі сушэйшы, як у Фінляндыі.

(Места Кем мае сярэднюю тэмп. году $+0,5^{\circ}$, студзеня $-10,8^{\circ}$, ліпеня $+14,6^{\circ}$).

Як і ў Фінляндыі, галоўнае тутэйшае багацьце—лес, складзены з хваёвых, яловых і бярозавых дрэў. Нізкая ступень культуры і адсутнасьць дарог замянаюць аднак скарыстаньню гэтага багацьця. Таксама не распрацоўваюцца багатыя паклады мінэралаў, запасы жалезнай руды, волава і серабра. Насельнікі краіны займаюцца пераважна паляваньнем і рыбацтвам, і толькі пасья таго, як праз краіну прайшла чыгунка на Мурман, тут пачалі на значных прасторах сячы дрэвы і дастаўляць іх на станцыі чыгункі.

Люднасьць краіны складаецца з карэлаў і расійцаў. Першыя складаюць большасьць. Ад тавастаў яны адражняюцца цяжнейшымі валасамі і скурай, бязрупатнасьцю, меншай працавітасьцю, большай прыхільнасьцю да вандраваньняў і гандлю, да сьпеваў, музыкі і поэзіі. Паміж карэлаў фінляндзкія вучоныя зьбіралі фінскі народны эпас, так званую „Калевалу“. Ад сваіх паўднёвых суседзяў—расійцаў—карэлы запазычылі праваслаўную веру і ўсходня-эўропэйскую культуру. Асьвета сярод іх стаіць нізка, большасьць карэлаў няписьменныя, школ тутака мала, газеты чытаюцца дужа рэдка. Расійскі ўрад мала клапаціўся аб асьвеце сваіх падуладных карэлаў.

Тутэйшыя расійцы, што пасяліліся побач з карэламі далёка ад культурных гарадоў, захавалі шмат старасьветчыны ў сваіх поглядах, звычаях, сьпевах і прыказках. Тут на ўскрайках абшару, залюдненага расійцамі, зьбіраўся расійскі эпас—„быліны“, якія яшчэ й цяпер пяюцца старымі людзьмі. Параўнаўча з сялянамі Маскоўшчыны, як карэлы, гэтак і расійцы жывуць тут досыць заможна, у прасторных двохпаверхавых старасьвецкіх хатах.

Карэлія ўваходзіць у склад Расійскай Соцыялістычнай Фэдэрацыйнай Савецкай Рэспублікі, але большая частка яе карыстаецца самаўрадам і завецца Карэльскай Комунай або Карэльскай самаўраднай Рэспублікай.

Усходняя Эўропа.

Ужо пры агульным аглядзе Эўропы выявіліся галоўныя асаблівасьці яе ўсходняга абшару. У Заходнюю і ў Паўднёвую Эўропу глыбока ўразаюцца морскія затокі, так што большая частка сухазем'я там складаецца з астравой і паўастравой. Наадварот, ува ўсходняй Эўропе мора

дзе-ні-дзе ледзьве датыкаецца да ўскрайкаў абшару. У Заходняй Эўропе няма ніводнага куточка, які ляжаў-бы далей за 400-450 вёрст ад мора, а ўва Ўсходняй Эўропе значныя прасторы ляжаць ад мора ў адлегласці 600-1000 і нават болей вёрст. Міжземнае мора, каля якога ляжыць Паўднёвая Эўропа, было найважнейшай гандлёвай дарогай сьвету ў даўныя вякі; Атлянтычны акіян, што атачае Заходнюю Эўропу, зьяўляецца галоўным сучасным гандлёвым шляхам; а моры, якія дасягаюць да Ўсходняй Эўропы, ляжаць у баку ад сусветных гандлёвых дарог і злучаны з акіянам за дапамогай цэлага шэрагу праток і праходных мораў. Важная загана ўсходня-эўропэйскіх мораў і ў тым, што да іх не дасягае Гольфштрэм, так што яны замяраюць на вялікі тэрмін, і ўзімку ня могуць быць дарогай для гандлёвых караблёў.

(Паводле карты пералічы тыя моры, якія дасягаюць да Ўсходняй Эўропы. Зазнач, якія праходныя моры і пратокі злучаюць іх з Атлянтычным акіянам. Ці можна лічыць морам Каспій? Чаму?).

У адзнаку ад паўднёвага і паўночна-заходняга абшараў Эўропы ўсходні абшар адзначаецца надзвычайнай роўнасьцю паверхні. Толькі на ўскрайках Усходня-Эўропэйскай раўніны ўтварыліся зморшчавыя горы: на ўсходзе—Уральскія, на поўдні—Каўкаскія і Крымскія, на паўднёвым захадзе—Карпаты. Рэшта Ўсходняй Эўропы зьяўляецца досыць аднастайнай раўнінай, месцам гладкай, як стол, месцам хвалістай або ўзгаркаватай. Пласты земнай кары ляжаць тутакра роўна, паземна, адзін пад адным. Гэта тлумачыцца тым, што Ўсходня-Эўропэйская раўніна зьяўляецца спрадвечнай. Некалькі разоў гэтая раўніна была дном мора, потым зноў рабілася сухазем'ем, але заўсёды была роўнай: ніколі ад першых часоў жыцця зямлі тут ня было значных гор.

Гэтым Усходняй Эўропа адрозняецца ад раўнін Заходняй Эўропы. Там, напрыклад, у Паўночна-Германскай нізіне, на паверхні таксама ляжаць паземныя пласты, але пад зямлёй на глыбіні захаваліся пагнутыя і парваныя пласты—рэшткі даўно знікшых гор. Раўніны Заходняй Эўропы ня могуць лічыцца спрадвечнымі. Падобнай да заходня-эўропэйскіх раўнін зьяўляецца толькі тая частка Ўсходняй Эўропы, што ляжыць на поўдні між Карпатамі і Азоўскім морам. Там таксама пад паземнымі пластамі ў глыбіні ляжаць пагнутыя і парваныя пласты, бо там таксама былі калісь горы, якія даўно ўжо страцілі свой горны выгляд. У іншых месцах нават пад зямлёй не вынаходзілі няроўных пагнутых пластоў. Большая частка Ўсходняй Эўропы зьяўляецца нізінай, а ўзьбярэжжы Каспійскага возера ляжаць нават ніжэй роўня мора. Па сярэдзіне раўніны аднак сустракаюцца і нявысокія ўзвышшы, з якіх у розныя бакі сыцяюць галоўныя рэкі і якія, значыцца, зьяўляюцца вадападзеламі. Найвялікшае з гэтых узвышшаў Сярэдня-Рускае цягнуецца з поўначы на поўдзень блізка-што па самай сярэдзіне абшару.

(Пераглядзі паводле карты, якія яшчэ ўзвышшы сустракаюцца ўва Ўсходняй Эўропе).

Абмяраючы вялізную прастору ад Белага да Чорнага мора, Усходняй Эўропа ня можа мець паўсюды адналькавы клімат. Але дзякуючы раўніннай паверхні, пераход ад халоднага беламорскага ўзьбярэжжа да цёплага Чорнамор'я павольны, ледзьве прыметны. Агулам кажучы, клімат сухі, адзначаецца гарачым летам і сьцюдзёнай, марознай зімой.

Ападкі выпадаюць пераважна ўлетку, але ападкаў мала і тым менш, чым далей на ўсход. Болей за ўсё выпадае ападкаў на захадзе, у трыкутніку між Фінскай затокай, вусьцем Камы і вышывінай Днястра. На паўночны ўсход і на паўднёвы ўсход ад гэтага трыкутніка ападкаў меней за 500 мілім. у год. Толькі на ўскрайных горных ланцугах колькасць ападкаў досыць вялікая.

Рэкі Ўсходняй Эўропы адзначаюцца павольным бегам, бо цякуць па раўніне; узімку яны надоўга замяраюць, увясну ў час раптоўнага раставаньня сьнягоў шырока разьліваюцца, а ўлетку, ня глядзячы на перавагу летніх ападкаў, з прычыны высокай тэмпературы і вялікага параваньня, усыхаюць, мялеюць.

Прыглядаючыся пільней да ўсходня-эўропэйскай прыроды, лёгка заўважыць процілежнасьць паміж паўночнай і паўднёвай паловамі Ўсходняй Эўропы. Паўночная палова адзначаецца морэнавым краявідам. У ледавіковую эпоху вялікі эўропэйскі ледавік наваліў там цэлыя ўзгоркі і груды з морэнавых глін, пяскоў і каменя. Паўсюды сярод узгоркаў там раскіданы ледавіковыя вазёры, значная частка якіх ужо зарасла і перавярнулася на балоты.

(Прасачы на карце паўднёвую мяжу даўнага зьледзяненьня. Успомні, адкуль перанёс ледавік морэны ўва Ўсходнюю Эўропу).

У паўднёвай палове Ўсходняй Эўропы на паверхні ляжаць не ледавіковыя адклады, а пласты лёсу, ад уласьцівасьцяй якога залежаць галоўныя асаблівасьці тамтэйшага краявіду. Ані морэнавых узгоркаў, ані ледавіковага каменя там няма. Толькі раўчакі з зрывістымі сьценкамі ўва ўсіх кірунках пераразаюць тамтэйшую паверхню.

(Прасачы на карце паўночную мяжу лёсавых грунтаў. Якія мясцовасьці адначасна пакрыты ледавіковым навалам і лёсам? Што ў гэтых мясцовасьцях ляжыць вышэй—ледавіковыя адклады ці лёс? Чаму?).

Вазёры і балоты рэгулююць колькасць вады ў рэках паўночнай часткі Ўсходняй Эўропы. Там ня бывае вельмі вялікіх веснавых разводзьдзяў, але затое ўлетку вады ў рэках болей. З свайго боку й лясы, якімі багата паўночная частка, затрымліваюць веснавое раставаньне сьнягоў, дапамагаюць павольнаму прасякненьню вады ў грунт, адкуль вада патроху за дапамогай крыніц трапляе ў рэкі.

У паўднёвай частцы вазёр і балот мала; хіба што ў рэчных далінах трапляюцца так званыя старарэччы, якія маюць выгляд вазёр. Лясоў там таксама мала. Увясну сьнягі раптам растуць, і ўся сьнегавая вада адразу сьцякае ў рэкі. Рэкі там асабліва моцна разьліваюцца ўвясну і мялеюць улётку.

(Пераглядзі па карце галоўныя рэкі Ўсходняй Эўропы. Успомні, як утварыліся рэкі ў Паўночнай і ў Паўднёва-Ўсходняй Эўропе. Якія рэкі Ўсходняй Эўропы належаць да вазёрных, якія да раўчаковых? Якія рэкі ў сваіх вышняхвінах належаць да вазёрнага, а ў нізавінах да раўчаковага тыпу?).

Розьніца паміж паўночнай і паўднёвай часткамі Ўсходняй Эўропы выяўляецца і ў клімаце. На поўначы заўсёды рашуча пераважаюць заходнія вятры, як і ў Заходняй Эўропе. На поўдзень ад паўднёвай мяжы даўнага зьледзяненьня наадварот—узімку пануюць сухія і халодныя паўночна-ўсходнія вятры. Сьнегу там выпадае мала, у некалькі разоў меней, як на поўначы.

У зьвязку з гэтымі асаблівасьцямі клімату знаходзіцца разьмяшчэньне галоўных расьлінных згуртаваньняў па Ўсходняй Эўропе. На поўначы часцей за ўсё сустракаюцца лясныя згуртаваньні, на поўдні—пераважна стэп. Таксама і глебы на поўначы пад лясамі пераважна падзольныя, а на поўдні на лёсе пад стэпам—чорназем.

На крайняй поўначы, асабліва ў вадазборы ніжняй Пячоры, пануе імшарная бяздрэўная тундра. На поўдзень адтуль, дзе замест імшараў на першы плян высоўваецца ігlastы лес—тайга. Яшчэ далей на поўдзень, у тым трыкутніку, у якім болей за ўсё выпадае ападкаў, да ігlastых дрэў далучаюцца шырокаліставыя гатункі дрэў: дуб, клён, ліпа, вяз і г. д. Гэтая паласа мяшаных лясоў аддзелена ад стэпаў пасам так званана лесастэпу, у якім сярод стэпавых прастораў раскіданы дубовыя гаі. Запраўдны кавальны стэп пакрывае толькі нізіну каля Чорнага мора, а каля Каспья замяняецца палынавым стэпам або саланчакамі. На паўднёвым беразе Крыму, пад забаронай Крымскіх гор, сустракаецца вечназялёная расьліннасьць.

Паводле асаблівасьцяў насельнасьці Ўсходнюю Эўропу таксама можна падзяліць на тры часткі: паўночную і паўднёвую.

На поўначы першапачатковымі насельнікамі лічацца розныя фінскія пляменьні; падмешку фінскай крыві можна заўважыць нават у сучасных насельніках паласы лясоў, нарэшце ў гэтай паласе захаваліся астраўкі, да гэтага часу залюдненыя патомкамі тубыльцаў: эстамі, марыйцамі, вацкамі, пермякамі, зыранамі, самаедамі і іншымі фінскімі народамі.

У паласе стэпаў з даўных часоў жылі розныя вандроўныя народы, пераважна туркскага племя. Месцам і там захаваліся куточки, залюдненыя патомкамі гэтых вандроўнікаў. Туркская кроў складае значную прымешку ў крыві сучасных насельнікаў стэпу.

У адзнаку ад Заходняй Эўропы, ува Ўсходняй жывуць пераважна славянскія народы, якія распаўсюджыліся ў абедзвюх палосах і ўвабраві ў сябе пачатковую люднасьць, як фінскую на поўначы, гэтак і туркскую на поўдні. Сярэдні рост, круглы чэрап і шырокі твар могуць лічыцца галоўнымі фізычнымі адзнакамі ўсходніх эўропэйцаў.

Тры галоўныя народы Ўсходняй Эўропы—беларусы, маскоўцы або расійцы і ўкраінцы—маюць паміж сабой шмат супольнага, і агулам завуцца ўсходнімі славянамі або рускімі. З гэтых трох народаў беларусы зьяўляюцца найболей чыстымі славянамі, у той час, як расійцы перамяшаліся з фінамі, а ўкраінцы запазычылі шмат туркскай крыві.

(Паводле карты народаў Эўропы вывучы, дзе і ў вадазборах якіх рэк, на якіх нізінах і якіх узвышшах жывуць беларусы, маскоўцы і ўкраінцы).

Да славянскіх народаў тут належаць яшчэ славакі, што жывуць у Заходніх Карпатах і зьяўляюцца блізкімі родзічамі чэхаў.

У Дунайскіх нізінах і ў Паўднёвых Карпатах жывуць вугорцы і румыны; першыя з іх гавораць на адной з фінскіх моў, а другіх паводле мовы далучаюць да романскага племя. (Успомні, якія яшчэ народы гавораць на романскіх мовах). Вугорцы і румыны спакон веку жылі побач з славянамі, мяшаліся з імі і ў сваім абліччы і ў звычаях маюць шмат супольнага з імі.

Каля Балтыцкага мора ля вусьцяў Нёмну і Заходняй Дзьвіны жывуць літоўцы і латышы, якія складаюць асобную групу сярод народаў, белай расы.

Да жоўтай расы апроч фінскіх і туркскіх народаў належаць калмыкі, народ мангольскага племя, якія жывуць каля Каспійскага возера на захад ад вусьцяў Волгі. Калмыкі стаяць блізка да народаў Асяродкавай і Ўсходняй Азіі і ня маюць блізкіх родзічаў у Эўропе.

(Пералічы паводле карты народаў Эўропы, якія яшчэ народы жывуць ува Ўсходняй Эўропе, дзе яны жывуць і да якой групы належаць).

Паводле культуры сваіх насельнікаў Усходняя Эўропа засталася далёка пазаду ад Заходняй. Палажэньне яе ў баку ад сусветных гандлёвых дарог, адсутнасьць у ёй незамярзаючых мораў затрымалі гандлёвыя, а разам з тым і культурныя зносіны яе з рэштай сьвету. З другога боку брама між Уральскім горным ланцугом і Каспійскім возерам прапускала ўва Ўсходнюю Эўропу час-ад-часу горды стэпавых дзікіх вандроўнікаў, якія часамі пашыралі сваю ўладу бязмаль на ўсю Ўсходня-Эўропэйкаў, якія часамі мясцовую зямляробскую культуру і таксама перацкаджалі зносінам усходня-эўропэйскіх ральнічых народаў з народамі іншых краёў. Усё гэта вельмі дрэнна адбівалася на культурным разьвіцьці ўсходня-эўропэйцаў. Заўсёды і асьвета і гаспадарка стаялі тут многа ніжэй, як на захадзе. Большасьць насельнікаў Усходняй Эўропы і да гэтага часу належыць да няпісьменных, школ паўсюды мала, газэт і кніжак тут

выдаецца ў некалькі разоў менш, чымся ў кожнай з вялікіх заходня-эўропэйскіх дзяржаў. Толькі заходнія ўскрайкі Ўсходняй Эўропы: Прыбалтыцкія краіны і Заходнія Карпаты, дзякуючы суседзтву з Заходняй Эўропай, знаходзяцца ў лепшых варунках. Чым далей на ўсход, тым ніжэй культура, болей няпісьменных, меней школ, горш вядзецца ральніцтва, горшыя сельска-гаспадарчыя прылады, горшыя спосабы землярывання. Затое людзасьць жыве тут радзей, і зямельнай цеснасьці не адчуваецца ў такой меры, як на захадзе. На кожнага працаздольнага чалавека тут прыпадае 10-12 дзесяцін зямлі, тады як у Нямеччыне толькі 3 дзесяціны, а ў Ангельшчыне яшчэ меней. З гэтай прычыны, ня гледзячы на горшае становішча сельскай гаспадаркі, Усходняя Эўропа можа вывозіць шмат збожжа і сырыны на сусветны рынак і зьяўляецца тыповым сельска-гаспадарчым краем. На падзольных грунтах паўночнай паловы зямля родзіць кепска, галоўнымі гатункамі збожжа зьяўляюцца там жыта ды авёс, але і іх не хапае для мясцовай людзасьці, так што сям'яны мусяць займацца пачочнымі промысламі, асабліва ляснымі і саматужнымі. У паўднёвым пасе на чорназемнай глебе ўраджаі лепшыя, збожжа (пшаніцы, жыта, кіяхоў) хапае ня толькі для мясцовай людзасьці, але й на вываз. Адтуль, галоўным чынам па Чорным моры, і вывозіцца ўсходня-эўропэйская пшаніца ў Заходнюю Эўропу.

Як на поўдні, гэтак і на поўначы большасьць насельнікаў жыве па вёсках. Гарадоў ува Ўсходняй Эўропе мала, што стаіць у зьвязку з слабым разьвіцьцём гандлю і фабрычнай прамысловасьці.

З прычыны нізкага роўня культуры, насельнікі Ўсходняй Эўропы яшчэ мала ведаюць багацьці свайго краю. Магчыма, што тут ёсьць яшчэ многа нявыкарыстаных падземных багацьцяў, як аб гэтым сьведчаць вынаходкі апошняга часу (Напрыклад, выяўленьне вялізных запасаў жалезнай руды ў Курскай губ.) Пакуль-што тут здабываюць яшчэ мала карысных мінэраляў, і да вайны мясцовыя фабрыкі ў значнай меры карысталіся замежным вугалем.

На пашырэнне фабрычнай прамысловасьці дае надзею проэкт так званай электрыфікацыі Расіі. Гэты проэкт грунтуецца на магчымасьці скарыстаньня ня толькі ўсіх запасаў мясцовага апалу, але таксама сілы тутэйшых вадаспадаў і парагоў на рэках, пакладаў гаручага матар'ялу горшых гатункаў і г. д. Электрыфікацыя дазволіць з найменшай затратай апалу разьвіць буйную прамысловасьць, якая будзе прыводзіцца ў чыннасьць за дапамогай электрычных станцыяў, сетка якіх пакрые амаль усю Ўсходнюю Эўропу. Першыя такія буйныя электрычныя станцыі ўжо будуцца ў розных кутках Усходняй Эўропы, а часткай ужо пабудованы (напрыклад, Шатурская станцыя каля г. Ягор'еўску, Кашырская ў Падмаскоўным краі, станцыя „Красный Октябрь“ пад Ленінградам).

Аднак роўнасьць паверхні і павольнасьць бегу большасці рэк Усходняй Эўропы не дазваляе чакаць, што Ўсходняя Эўропа апырэдзіць Заходнюю на полі карыстаньня так званым „белага вугалю“. „Белага вугалю“—рэчнай сілы—ў Заходняй Эўропе многа болей, як ува Ўсходняй, а значыць і ў будучыне прамысловасьць, паколькі яна будзе грунтавацца на каменным і на „белым“ вугалі, будзе стаяць вышэй у Заходняй, чымся ўва Ўсходняй Эўропе.

Прыродныя і гістарычныя варункі Ўсходняй Эўропы спрыялі ўтварэнню ў ёй вялізных дзяржаўных арганізацый. Адсутнасьць горных ланцугоў па сярэдзіне краю, адсутнасьць замкнутых катлін, абкружаных гарамі, даступнасьць і роўнасьць большай часткі краю—перашкіджалі малым дзяржавам Усходняй Эўропы бараніць сваю самастойнасьць. Адны з тутэйшых дзяржаў, як сярэднявечная Ноўгародзкая рэспубліка, як Літоўска-Беларускае княства і Маскоўская дзяржава, хутка распаўзліся па раўніне, іншыя лёгка падпадалі пад іх панаваньне. Роўнасьць і аднастайнасьць Усходняй Эўропы спрыялі злучэнню дзяржаўных арганізацый у адно. Утвораная на ўсходзе Маскоўская дзяржава, якая вырасла ў абставінах цяжкага змаганьня з прыродай і гордамі вандроўнікаў, аказалася наймацнейшай сярод дзяржаўных адзінак Усходняй Эўропы. Яна зламала сілу Ноўгародзкай і Літоўска-Беларускай зямлі, заўладала імі, перакінула цераз Урал, дакацілася аж да Вялікага акіяну, захапіла Сібір, Туркестан, Каўказ і Ўкраіну. Набыўшы назоў Расійскай імперыі, гэтая дзяржава аб'яднала пад сваёй уладай амаль усю Ўсходнюю Эўропу з Паўночнай і Сярэдняй Азіяй. З усходня-эўропэйскіх зямель толькі Прыкарпацкія краіны заставаліся за межамі Расіі, але затое да яе належалі значныя прасторы ў Польшчы і Фінляндыя, якія могуць лічыцца часткамі Заходняй Эўропы. Аднак адзінаства Расіі трымалася на грубай вайскавай сіле, і пасля сусветнай вайны і рэвалюцыі 1917 г. ад Расіі адарваліся Польшча, Эстонія, Латвія, Літва і Фінляндыя. Апрача таго Польшча захапіла Заходнюю Беларусь і частку Ўкраіны, а Румынія без вайны і без дагавору з Расіяй заўладала Бесарабіяй (што ляжыць між Днястром і Прутам). Аднак іншыя часткі былай Расіі і пасля рэвалюцыі захавалі ўзаемную сувязь, утварыўшы адзіны Саюз Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік, эўропэйская частка якога абымае прастору ў 4481000 кв. клм. і мае 105400000 насельнікаў.

Саюз гэты складаецца з 4-х незалежных рэспублік: Расійскай Фэдэрацыйнай, Украінскай, Беларускай і Закаўкаскай Фэдэрацыйнай. Кожная з гэтых рэспублік мае права выйсці з Саюзу і зьвязана з іншымі толькі дагаворам, умовай, паводле якой злучаюцца вайсковыя і гаспадарчыя арганізацыі рэспублік. Саюзны ўрад кіруе ўсімі чыгункамі і грашовымі справамі рэспублік.

Улада ў савецкіх рэспубліках належыць да працоўнага люду. Працоўны люд абірае сваіх прадстаўнікоў у гарадзкія і

вясковыя саветы дэпутатаў, а гэтыя саветы даручаюць некалькім сваім членам (выканаўчаму камітэту) кіраваць бягучай працай. На чале кожнай краіны, кожнай акругі і кожнага раёну адпаведна стаяць валасныя, павятовыя і губэрскія зьезды саветаў, якія абіраюць свае выканаўчыя камітэты для кіраваньня ўсімі справамі данай краіны, акругі, раёну. Найвышэйшаю ўладаю рэспублікі зьяўляецца Зьезд Саветаў усёй дзяржавы, які абірае Цэнтральны Выканаўчы Камітэт, маючы ў пэрыоды паміж зьездамі ўсю законадаўчую і выканаўчую ўладу рэспублікі. Цэнтральны Выканаўчы Камітэт утварае Савет Народных Камісараў, кожны член якога стаіць на чале пэўнай галіны адміністрацыйнага і гаспадарчага кіраўніцтва (унутраных спраў, народнай асьветы, юстыцыі, земляробства і г. д.).

Профэсыянальныя саюзы, якія ў заходня-эўропэйскіх дзяржавах маюць сваім галоўным заданьнем барацьбу з капіталістымі за лепшыя эканамічныя варункі жыцьця работнікаў, у савецкіх рэспубліках прымаюць удзел у дзяржаўным будаўніцтве і ў адраджэньні гаспадаркі.

Таксама кунуністычная партыя, якая ў іншых краях вядзе ўпартую барацьбу за політычныя правы работніцкай класы, у савецкіх рэспубліках стаіць на чале політычных арганізацый і дае кірунак як унутраной, гэтак і замежнай політыцы. Па ініцыятыве Расійскай Кунуністычнай Партыі ўтварыўся так званы Кунуністычны Інтэрнацыянал (Камінтэрн), які паставіў сваім заданьнем аб'яднаць рэвалюцыйных работнікаў усіх краёў і народаў для барацьбы з буржуазіяй усяго сьвету.

Таксама Саюз Расійскіх Профорганізацый быў сярод тых першых аб'яднаньняў профэсыянальных саюзаў, што ўтварылі так званы Профінтэрн або міжнародны савет усіх профэсыянальных арганізацый, якія лічаць патрэбным знішчыць панаваньне буржуазіі шляхам соцыяльнай рэвалюцыі.

Надбалтыцкі край.

На паўночны ўсход ад Польшчы аж да Фінскай затокі па ўзьбярэжжы Балтыцкага мора цягнуцца шырокая нізінная паласа, аддзеленая ад Беларусі ланцугом ледавіковых вазёр, ад Маскоўшчыны—глыбокай лагчынай, у якой ляжыць Чудзкае возера, і па якой працякае рака Нарова. Гэтую старану можна назваць Надбалтыцкім краем, бо галоўныя асаблівасьці яе залежаць перш-на-перш ад яе палажэньня на беразе Балтыцкага мора.

Старана гэтая можа лічыцца працягам паўзморскай нізіны Кашубскай краіны і Паўночна-Ўсходняй Нямецчыны. Як і там, тут павярхоўныя адклады складаюцца з навалу даўных ледавікоў, з-пад якога толькі ў далінах рэк месцам высюваюцца вельмі даўныя адклады (вапнякі або лупнякі). Морэнавыя груды і пагоркі чаргуюцца тут з лагчынамі і катлінамі, некаторыя з якіх зрабіліся вазёрамі. Рэкі месцам прамылі сабе шырокія даліны, месцам глыбока ўрэзаліся аж у споднія вапняковыя пласты.

Клімат Надбалтыцкага краю, параўнаўча з кліматам іншых старон Ўсходняй Эўропы, морскі, досыць вільгатны, мяккі.

Зіма тут цяплейшая, лета халаднейшае, як на Беларусі або ў Маскоўшчыне. Нават паўночнае ўзьбярэжжа Чорнага мора мае халаднейшую, як тут, зіму, а з другога боку хіба толькі ў тайзе такое прахалоднае, як тут, лета. Ападкаў тут выпадае болей за 500, а месцам болей за 600 мілім.

Сярэдняя тэмпература году ў Лібаве +6,3°, сярэдняя студзеня—2,7°, ліпеня +16,7°.

Расьліннасьць тут падобна да беларускай: тыя-ж мяшаньня лясы дубоў, елак, бяроз і хвой, тыя-ж ліпы, клёны, вязы, вольхі і асіны, тыя-ж поплавы, хмызьнячкі і балоты. Але чалавек тутака значна раней пасьпеў павысякаць большую частку лясоў, раней паасушаў балоты і перавярнуў іх на нівы і сенажаці. Лясоў тут засталася меней, чым на Беларусі, меней, як у Маскоўшчыне. Блізкасьць мора і выгоды вывазу дапамагалі тутака зьнішчэньню лясоў. Затое поплавы, сенажаці і паша займаюць тут вялікія прасторы, так што хіба толькі Палесьсе можа раўняцца па колькасьці іх з Надбалтыцкай стараной.

Галоўнай асаблівасьцю краю зьяўляецца яго люднасьць. Побач з фінскім племем эстаў, якія жывуць на поўначы стараны, тут жывуць народы лета-літоўскага племя (латышы і літоўцы), якіх лічаць за першых перасяленцаў белай расы ў Эўропу. На паўднёвым захадзе літоўцаў выціснулі пазьнейшыя перасяленцы—немцы.

Лета-літоўскія мовы стаяць блізка да мовы санскрыцкае, ад якой паходзяць усе інда-эўропэскія мовы і гаворкі. Вучоныя мяркуюць, што літоўцы прышлі ў Эўропу раней за славян, гэрманцаў і нават за кельтаў і захавалі ў чыстае сваю мову толькі з тае прычыны, што жылі ў баку ад дарог, па якіх ішлі пазьнейшыя перасяленцы.

Палажэньне стараны між Ўсходняй Эўропай і Балтыцкім морам выклікала буйное разьвіцьцё гандлю, бойкі таварапамен як з захадам, гэтак і з усходам. З другога боку гэтае палажэньне ў беспасрэднай блізкасьці да культурных краін Заходняй Эўропы дапамагала пашырэнню тут заходня-эўропэйскай высокай культуры. Цяпер сярод тутэйшых насельнікаў—эстонцаў, латышоў, літоўцаў і немцаў—высока стаіць асьвета і засталася вельмі мала няписьменных. Ня глядзячы на дрэнныя грунты, гаспадарка тут стаіць добра; зямля, дзякуючы шчырай працы і стараннаму ўгнаваньню, прыносіць багатыя ўраджай.

Да таго часу, пакуль зносіны між эўропэйскімі народамі адбываліся пераважна па сухаземных дарогах, насельнікі Надбалтыцкага краю стаялі на нізкай ступені культуры. Лябірынт вазёр і балот бараніў межы іх зямель ад варожых наступаў, але затое перашкаджаў гандлёвым і культурным зносінам. Калі-ж людзі навучыліся будаваць моцныя караблі, а моры пе-

расталі быць перашкодай для зносін, становішча Надбалтыцкага краю хутка змянілася. Ужо ў 1159 г. тут першы раз аказаліся немцы, якіх ласкава спаткалі мясцовыя насельнікі. У хуткім часе за першымі нямецкімі гандлярамі сюды надыйшлі новыя хвалі нямецкіх перасяленцаў, якія пачалі тут прышчэпляць тубыльцам хрысьціянскую веру часткай словам, часткай і галоўным чынам сілай зброі. Нямецкія рытары-манахі залажылі тут суполку „крыжакоў“, пабудавалі сабе зямкі па берагах Рыскае затокі, заўладалі ўсёй зямлёй эстаў і латышоў, а тубыльцаў зрабілі сваімі рабамі. З часам немцы распаўсюдзілі тут сваю культуру, лютэранскую веру і нямецкія парадкі. Толькі паўднёва-ўсходняя частка стараны—Літва—спачатку заставалася самастойнай і злучылася з Беларуссю ў магутную Літоўска-Беларускую дзяржаву. Потым гэтая краіна падпала пад уладу і культурнае панаваньне палякаў, якія сюды занеслі і каталіцкую веру. У XVI в. Польшча захапіла і землі латышоў, а ў XVII в.—там замацаваліся швэды. У пачатку XVIII в. Эстонія і Паўночная Латвія (Ліфляндія) адышлі да Расіі, а ў канцы гэтага веку пасля апошняга падзелу Польшчы Масква далучыла да сябе яшчэ і паўднёвую частку латыскіх зямель (Курляндія) і большую частку Літвы. Толькі паўднёва-заходняя краіна засталася пад Нямецчынай.

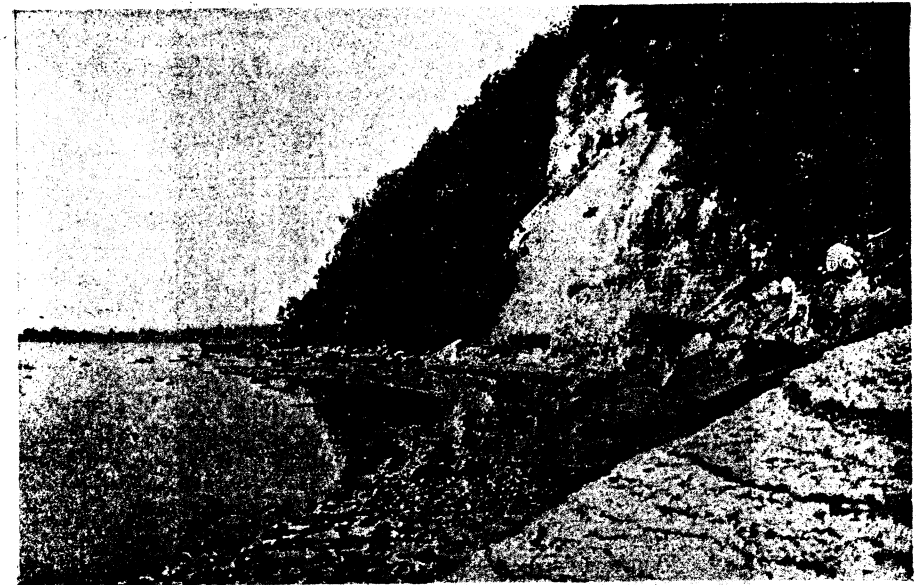
Маскоўскі ўрад аднак зусім не клапаціўся аб дабрабыце насельнікаў краю. Уціск, прымус і прыгняценьне панавалі тут праз увесь час маскоўскага забору. Праўда, эстонцы і латышы звольніліся ад прыгону раней за беларусоў і маскоўцаў (яшчэ ў пачатку XIX веку), але ўсе іх землі засталіся за нямецкім шляхецтвам, а эстонскія і латыскія сяляне мусілі працаваць на гэтых землях, як парабкі, пад пагрозай панскай пугі. Нямецкія землеўласнікі ўладалі тут такімі вялікімі маёнткамі, якіх ня было болей нідзе ў даўнай Расійскай імперыі (сярэдняя велічыня маёнткаў дасягала 3500 дзес.). Маёнткі знаходзіліся ў маёратным уладаньні і непадзельна пераходзілі ад бацькаў да старэйшых сыноў. У гарадох таксама панавалі нямецкія бюргеры, гандляры, чыноўнікі. Аднак нацыянальны рух сярод эстонцаў і латышоў ужо распачаўся. У 1917 г. пасля Расійскай рэвалюцыі край адразу вызваліўся ад уціску расійскага ўраду і ад панаваньня нямецкіх баронаў.

Пасля рэвалюцыі у Расіі і Нямецчыне ў межах Надбалтыцкага краю ўтварыліся 3 самастойных рэспублікі: Эстонія, Латвія і Літва, межы якіх прыблізна адпавядаюць граніцам разьмяшчэньня трох галоўных народаў: эстонцаў, латышоў і літоўцаў. Паўднёва-заходняя частка, так званая Ўсходняя Прусія, засталася пад Нямецчынай. Кожную з гэтых частак можна разглядаць, як асобную географічную краіну.

Эстонія выразна адмяжоўваецца ад суседніх краін шырокай лагчынай, якая ахапляе яе з паўдня і ўсходу. Лагчына гэтая цягнецца на ўсход ад Рыскае затокі па даліне ракі Пернавы, вадазбор якой толькі нізкім балотным вадападзелам адлучан ад вадазбору возера Вірц-Ярві. З Вірц-Ярві ў вялікае Чудзкае возера цячэ рака Эмбах, а з Чудзкага возера на поўнач—у Фінскую затоку—р. Нарова.

Калісь па лагчыне Пернавы—Эмбаху—Наровы цягнулася морская пратока з Рыскае затокі ў Фінскую. Значыць талы Эстонія была востравам, падобным да тых, якія цяпер ляжаць на захад ад яе між Рыскае затокай і Балтыцкім морам. (Гэта так званая Моонзундзкае згуртаваньне астравоў. Паводле карты пералічы астравы, з якіх яно складаецца).

Берагі Эстоніі на Фінскае затоцы досыць высокія, пакроеныя многалічнымі буктамі, выгнутымі для прыстою караблёў. Роўналежна з берагам Фінскае затокі цягнецца зрыўстая, скалаватая прыступка, так званыя глінт. У тым месцы, дзе з глінту сыякае рака Нарова, стварыўся слынный Нароўскі вадаспад, у якім вада раптам падае з вышыні каля трох сажняў. Гэты вадаспад зьяўляецца важнай перашкодай для руху судзінаў па Нарове. Ніжэй яго па гэтай рацэ могуць плаваць ужо морскія караблі.

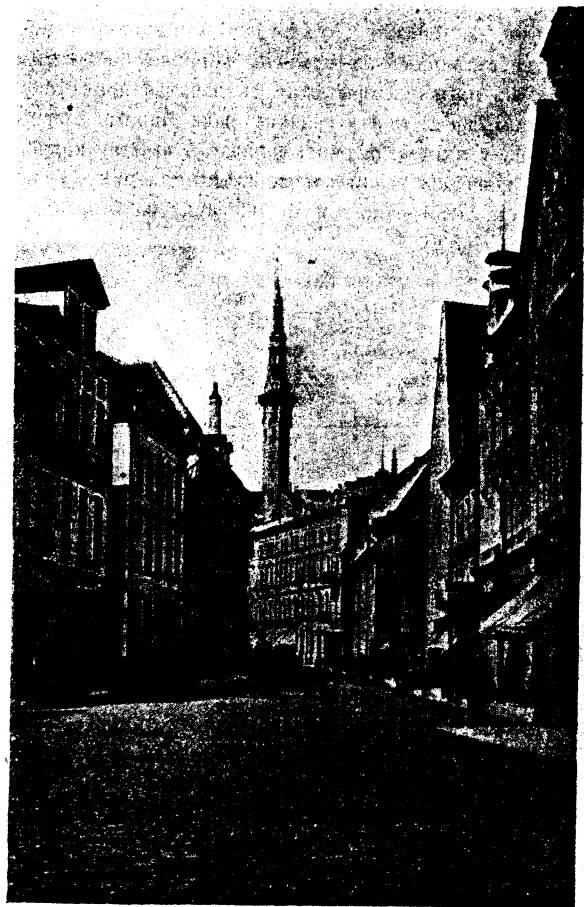

Мал. 79.—Морскі бераг каля Рэвалю.

Люднасьць Эстоніі складаецца з эстонцаў (або эстаў), якіх даўня славяне звалі чудзьдэю. Сваім абліччам і мовай эстонцы нагадваюць фінаў Фінляндыі. Паводле культуры яны стаяць ніжэй за фінляндцаў, але значна перавышаюць маскоўцаў. Простадушныя, працаздольныя і прыхільныя да асьветы эстонцы жывуць аднак бедна, бо да апошняга часу на сваёй бацькаўшчыне ня мелі сваёй уласнай зямлі і мусілі працаваць, як парабкі, на маёнтках нямецкіх баронаў або на фабрыках нямецкіх багатыроў.

У першыя часы сярэдніх вякоў яны займаліся паляўніцтвам і рыбацтвам і жылі ў будках, падобных да самаедзкіх

чумау. Толькі пазнаёміўся з сваімі суседзямі—латышамі і славянамі, эстонцы запазычылі ад іх земляробскую культуру. У той час, як найбліжэйшыя родзічы эстаў—лівы і куроны—аблатышыліся, а пляменьні весь, водзь, іжора зьліліся з ноўгародзкімі вялікарусамі, самі эсты доўга бараніліся ад сваіх суседзяў. Толькі

Мал. 80.—Вуліца ў Рэвалі.

нямецкія крыжакі з дапамогай латышоў перамаглі эстонцаў, захапілі іх зямлю і зрабілі іх сваімі нявольнікамі. Немцы пабудавалі тут замкі і гарады, завялі гандаль з Эўропай і пашырылі тут нямецкую культуру. Затое яны нішчылі ўсё самабытнае эстонскае, здзекваліся з эстонцаў, ганьбілі іх. У XVI веку Эстонію захапілі швэды, якія адабралі ў дзяржаўную ўласнасьць маёнтакі нямецкіх баронаў і трохкі палепшылі стано-

вішча эстонскіх сялян. Аднак расійскі ўрад, які ў XVII в. адваяваў Эстонію ад швэдаў, зноў перадаў усе маёнтакі нямецкай шляхце. Немцы пакрысе анямечвалі эстонцаў. Тыя з эстонцаў, якія выходзілі з сялянскага стану і атрымлівалі сярэдняю або вышэйшую асьвету, хутка забываліся на родную мову і пачыналі лічыць сябе немцамі. Аднак пашырэнне асьветы сярод грамадаў сялянства павялічвала і нацыянальную сьвядомасьць эстонцаў. У XIX в., дзякуючы працы народнай інтэлігенцыі, эстонская мова зрабілася літаратурнай; маладыя эстонскія вучоныя пачалі зьбіраць народныя песьні і байкі; у гарадох пачалі друкавацца эстонскія газеты і кнігі. Пасьля вайны эстонцам пашанцавала здабыць незалежнасьць, прычым Эстонія была абвешчана самастойнай рэспублікай (43800 кв. км., 1250 тыс. насельнікаў). Нямецкі ўціск скончыўся, але становішча працоўнага люду пакуль-што мала палепшылася. На чале маладой дзяржавы аказаліся правыя соцыялісты, якія не асьмеліліся пачаць адкрытую барацьбу з буржуазіяй. Наадварот, тыя эстонскія работнікі, што адчынена змагаліся за панаваньне працоўнага люду, прасьледаваліся ўрадам соцыялістых. За прыналежнасьць да камуністычнай партыі работнікаў кідаюць у турмы і судзяць. Ня гледзячы на гэта, камуністычныя партыя карыстаецца вялікім уплывам на работнікаў і нават правяла сваіх прадстаўнікоў у парлямэнт. Пад уплывам камуністычнай партыі знаходзяцца і профэсыянальныя арганізацыі работнікаў.

У гаспадарцы эстонцы карыстаюцца палепшанымі спосабамі ральніцтва, штучнымі гняямі, найлепшымі сельска-гаспадарчымі прыладамі. З гэтай прычыны, ня гледзячы на ​​благую глебу, мясцовага збожжа хапае для ўсіх насельнікаў краіны. Сеюць пераважна авёс, жыта, бульбу, ячмень, лён, кармовыя травы. Бульба ідзе на бравары, дзе з яе вырабляюць гарэлку, а так званая „барда“, адкіды, якія застаюцца пры вырабе гарэлкі—зьяўляецца добрым кормам для жывёлы. Дастатнасьць прыродных і штучных лугоў, сяўба кармовых траў—дапамагаюць пашырэнню гадоўлі жывёлы. Па ўсіх маёнтакх і хутарох трымаюць добрае быдла, свінні, авечкі з мяккай каштоўнай воўнай. Малочная гаспадарка стаіць вельмі высока і дазваляе вывозіць масла ў Заходнюю Эўропу і ў Ленінград. У лясох, якіх тут засталася болей, як у іншых краінах Надбалтыцкага краю, заведзена правільная лясная гаспадарка з падзелам лясоў на дзяляны, якія высыкаюцца па чарзе. На багацьці лесам і бульбай грунтуецца прамысловасьць гарадоў: выраб паперы, гарэлкі, пілаваньне дрэва і г. д.

Сталіца Эстоніі—*Рэваль* (або паэстонску Талін, 160000 нас.) ляжыць каля выйсця з Фінскай затокі насупроціў Гэльсінгфорсу. Увясну і ўвосень, калі Ленінградзкая прыстань яшчэ загароджана лёдам, праз Рэваль прывозіліся заходня-эўропэйскія тавары для Расіі. (Гандлёвы абарот рэвальскай прыстані перад вайной перавышаў 91 міль. рублёў золатам). Рэваль—старасьвецкі горад нямецкага тыпу з будынкамі, крытымі дахоўкай, з готычнымі нямецкімі царквамі-кірхамі і прыгожым даўна-нямецкім замкам. Як прамысловы асяродак, Рэваль вырабляе гарэлку і консервы з рыбы (кілкі), якую ловяць у яго ваколіцах.

Каля Нароўскага вадаспаду на р. Нарове ляжыць другі важны горад краіны—*Нарва* (35 тысяч насельнікаў). Сілай вадаспаду карыстаюцца буйныя фабрыкі гораду, на якіх вырабляецца крамніна.

На рацэ Эмбах знаходзіцца горад *Юр'еў* (панямецку Дэрпт, па-эстонску Тарту), які налічвае 60 тыс. насельн. Гэта галоўны культурна-асветны асяродак Эстоніі з сьлынным унівэрсытэтам, заложаным яшчэ ў XVII веку (пры швэдах).

Латвія ляжыць на поўдзень ад Эстоніі навокала паўднёвай паловы Рыскай затокі. Мора тутака мае простыя берагі і ўтварае значна меней выгодных бухтаў, чымся ў Эстоніі. Як у Паўночна-Ўсходняй Нямецчыне, паўзбярэжнае хваляваньне накідала тут на бераг шмат пяску, з якога стварыліся пескавыя паўзморскія выдмы. Пад уплывам заходніх вятроў выдмы павольна перасоўваюцца на ўсход у бок сухазем'я і пагражаюць засыпаць пяском вёскі і гарады, якія трапляюцца на іх дарозе. З гэтым рухам выдмаў насельнікі краіны мусяць змагацца шляхам засеваў на іх розных расьлін, якія замацоўваюць пяскі. Пад ледавіковым навалом у Латвіі ляжаць пласты старадаўных вапнякоў, так што ў далінах некаторых рэк, глыбока ўрэзаных у земныя пароды, часамі агаляюцца, высоўваюцца з-пад морэн прыгожыя вапнавыя скалы. Наагул прыгожыя мясцовасьці часта сустракаюцца ў краіне. Асаблівай славай карыстаецца так званая „Вэндэнская Швайцарыя“, што ляжыць паміж рэкамі Дзьвіной і Ліфляндзкай Аа. Досыць высокія ўзгоркі (312 мэтраў н.р.м.), апра-нутыя густым лесам, чаргуюцца там з лучыстымі рэчкамі і дадаюць нязвычайнае характава харавіду.

Па сярэдзіне Латвіі працякае нізавіна Дзьвіны, якая тут і ўліваецца ў Рыскую затоку. Па гэтай рацэ і па яе берагох пралягаюць галоўныя дарогі з Беларусі і Маскоўшчыны да мора, так што Латвія зьяўляецца пасярэдніцай у гандлёвых зносінах Усходу і Захаду яшчэ болей, як Эстонія. Ужо ў далёкую даўніну цераз Латвію адбываліся зносіны паміж Палацкам і Заходняй Эўропай.

Першапачатковыя насельнікі краіны—народы фінскага пахаджэньня (кроўныя эстонцам лівы, куроны і крэвы)—былі выціснуты адгэтуль латышамі, якія надышлі сюды з паўдня. Цяпер толькі рэшткі гэтых фінскіх пляменьняў захаваліся на поўначы Курляндзі каля выйсьця з Рыскай затокі. Затое ў склад латышоў увайшлі часткай і фінскія народы, так што латышоў можна лічыць мешанінай літоўцаў і фінаў. У той час, як на берагох Рыскае затокі аказаліся першыя вайсковыя аддзелы немцаў-крыжакоў, латышы біліся з эстонцамі, і немцы з дапамогай іх хутка ўправіліся з Эстоніяй. Але ўсьлед за гэтым прышоў чарод і саміх латышоў. Крыжакі захапілі і іхнюю зямлю і прымусілі працаваць на сябе. Ад немцаў латышы, як і эсты, запазычылі лютэранскую веру, і толькі на ўсходзе ў так званай Латгаліі (у Дзьвінскім і Рэжыцкім паветах былай Віцебскай губэрні), дзе ў час заняпаду суполкі крыжакоў латы-

шы аднавілі паганства, пануе каталіцкая вера, якую сюды значна пазней занесьлі палякі. Пад імем Інфлянц Польскіх Латгалія досыць доўга належала да Польшчы, а ў XVI в. ўся краіна, залюдненая латышамі, часова ўваходзіла ў склад Польскай Рэчы Пасполітай. У XVII в. паўночная палова краю (Паўднёвая Ліфляндія) разам з Эстоніяй далучылася да Швэдыі, а паўднёвая (Курляндія) лічылася яшчэ часткай Польшчы, хаця фактычна была самастойным герцагствам, у якім неабмяжована гаспадарылі мясцовыя нямецкія бароны. У XVIII в. Латвію па частках захапілі расійцы, і толькі пасля сусветнай вайны краіна здабыла незалежнасьць. У 1919 г. Латвія была часова савецкай рэспублікай, але Савецкі Саюз быў тады яшчэ слабым і ня мог абараніць Латвію ад нямецкага войска. Савецкая рэспубліка ў Латвіі была зьнішчана, і толькі пасля рэвалюцыі ў Нямецчыне аднавілася самастойная Латвійская дзяржава. Аднак на гэты раз на чале новай рэспублікі (66000 кв. км., 2500 тыс нас.) сталі правыя соцыялісты, сялянскія і буржуазныя колы грамадзянства. Яны паклапаціліся падзяліць зямлю паміж сялянамі, але ўсімі спосабамі перашкаджаюць разьвіцьцю работніцкага руху. Комуністычная партыя праследуецца ўрадам і знаходзіцца ў нелегальным становішчы. Аднак уплыў яе на бяднейшыя колы працоўнага люду няўхільна ўзрастае. Паводле мірнай умовы 1920 г. між Латвіяй і Савецкім Саюзам, у склад Латвійскай рэспублікі ўвайшла між іншым частка нашай бацькаўшчыны—стары беларускі горад Дзьвінск і яго ваколіцы.

Сучасныя насельнікі Латвіі-латышы—сваім абліччам мала нагадваюць эстонцаў. Нос у іх не такі шырокі, а выдатны, просты, твар пякнейшы. Як і ўсе літоўскія народы, латышы маюць сьветлую скуру, белыя валасы, шэра-блакітныя вочы. Працалюбныя, здольныя, вытрыманыя і ўпартыя ў працы латышы сьвядома цікавяцца сваім нацыянальным рухам, шануюць асьвету; паводле культуры стаяць вышэй за эстонцаў, маюць болей уласных кніжак, газэт, часопісяў. Як у Нямецчыне, у Латвіі існуе шмат нацыянальных навуковых і культурна-асветных гурткоў, мастацкіх таварыстваў, клюбаў, профэсіянальных і эканомічных хаўрусаў. У мінулым веку пачало красаваць латыскае пісьменства, і адначасна пачалося ўпартае змаганьне супроць нацыянальнага прыгнячэньня. Як і ў Эстоніі, зямля тут належала да нямецкіх баронаў, і латышы мусілі працаваць па нямецкіх маэнтках у вельмі цяжкіх варунках. У апошнія гады перад вайной тысячы латышоў падымалі паўстаньні за незалежнасьць, дзiesiąткі тысяч проста кідалі бацькаўшчыну і выяжджалі за межы.

Латышы жывуць пераважна па хутарох. Іх чысьценькія прыгожыя хаты атачаюцца садочкамі, гародамі, добра збудаванымі ёўнямі, стайнямі, лунямі і г. д.

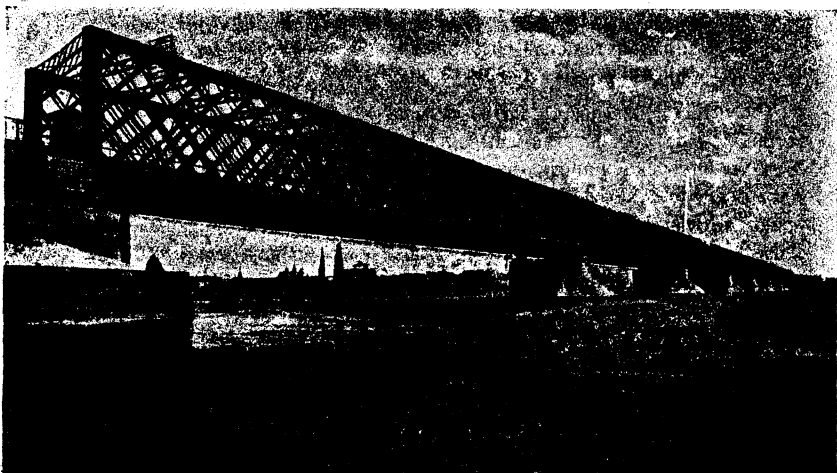
Гаспадарка ў латышоў стаіць яшчэ лепей, як у эстонцаў. Сеюць тут галоўным чынам тыя самыя расьліны, што і ў Эстоніі: авёс, жыта, ячмень, бульбу, кармавыя травы, лён. Асабліва вялікую вагу маюць лён і ячмень. Звычайна на месцы лён толькі мочыцца і апрацоўваецца напа-

лову. Большая частка лёну вывозіцца ў Заходнюю Эўропу ў стане сырыны. Толькі невялікая частка канчаткова перапрабляецца на латвійскіх фабрыках. Ячмень ідзе на піваварні, якіх вельмі многа ў латвійскіх месцах.

Фабрычная прамысловасць наагул мела досыць добрае становішча, бо па моры сюды прывозіцца ангельскі вугаль, дый лесу тут досыць многа. Вялікую вагу мае беларускі лес, які сюды сплаўляюць па Заходняй Дзвіне з Віцебшчыны і перапрабляюць на латвійскіх пільнях і папернях. Наагул багацце краіны грунтуецца на гандлі, прывозе чужаземных тавараў з суседніх старонак і з-за мора. Перад вайной 1914—18 г. сюды прывозілі з Украіны шмат збожжа і пнянкі, з Маскоўшчыны і з Беларусі—лён і лес, з суседняй Літвы—збожжа, з Заходняй Эўропы—жалеза, вугаль, крамніну. На латвійскіх фабрыках перапрацоўваліся як свае продукты: лён, дрэва, воўна мясцовых авечак і скуры, гэтак і беларускія, украінскія і маскоўскія тавары. Пасля вайны як гандаль, гэтак і прамысловасць краіны, дзякуючы ваенным здарэнням, заняпалі.

Каля мора насельнікі Латвіі ловяць рыбу, якую консервуюць і ў значнай колькасці вывозяць за межы (рыскія кількі і шпроты).

Мал. 81.—Рыга. Жалезны мост.

Гандлёвым і прамысловым асяродкам Латвіі з'яўляецца яе сталіца—*Рыга* (300.000 насельн.). Горад гэты ляжыць у вусці Дзвіны ў самым асяродку краіны, у тым месцы, дзе Рыская затока глыбей за ўсё ўразаецца ўва ўсходнюю Эўропу. Такім чынам Рыга з'яўляецца найбліжэйшай морскай прыстанню для вялікіх прастораў Латвіі, Беларусі і Маскоўшчыны. Важная дарога па Дзвіне злучае яе з Дзвінскім, Полацкім і

Віцебскім; Смаленск, Бранск, Арол злучаны з ёй простаю важнай чыгункай (Рыга-Арлоўскай). З гэтай прычыны Рыга зрабілася галоўнай прыстанню, па якой вывозяцца тавары з Усходняй Эўропы. (Гандлёвы абарот яе дасягаў перад вайной 314 мільёнаў рублёў золатам). Адначасна гэта важны прамысловы асяродак з машынабудавальнымі і ваганабудавальнымі фабрыкамі, з вырабам крамніны, з пільнямі, паравымі млынамі, вялізнымі піваварнямі, папернямі і г. д.

У новай частцы гораду шырокія простыя вуліцы абстаўлены вялізнымі сучаснымі будынкамі; паркі і бульвары з'яўляюцца прыгожай акрасай сталіцы. Старая частка Рыгі нагадвае старасявецкія нямецкія гарады з крывымі вузкімі завулкамі, хатамі, крытымі дахоўкай, готычнымі востраверхімі кірхамі і замкамі. Сярод гарадоў Усходняй Эўропы Рыга лічыцца найчысцейшым і адным з найпрыгажэйшых.

Другая важная латвійская прыстань—*Лібава* (50000 нас.)—ляжыць на беразе адкрытага Балтыцкага мора і мае тую перавагу над іншымі прыстанямі краю, што каля яе мора вельмі рэдка і не надоўга заплывае лёдам. Злучаная чыгункай з Вільняй, Менскам, Бабруйскам і Гомлем, Лібава, як і Рыга, мае вялікую значнасць для Беларусі, бо праз яе вывозіліся на захад тавары сярэдняй часткі нашай бацькаўшчыны. (Гандлёвы абарот Лібавы перад вайной дасягаў 77 мільёнаў рублёў золатам).

Літва аймае вадазбор ніжняга Нёмну і шырокай паласой стыкаецца на паўднёвым усходзе з Беларуссю.

Часамі пад словам Літва разумеюць тэрыторыю даўнага Літоўскага або, лепей кажучы, Літоўска-Беларускага княства ў яго гістарычных межах. У XV в. літоўцамі зваліся ўсе насельнікі ня толькі Літвы і Беларусі, але нават Украіны, большасць якой тады належала да гэтага княства. За Беларуссю назоў Літвы затрымаўся аж да апошняга часу; палякі і ўкраінцы яшчэ й цяпер часамі завуць беларусоў літвінамі: запраўдніх літоўцаў, якія карыстаюцца літоўскай мовай, празываюць жмудзякамі або жмудзінамі.

Некаторыя даследчыкі выводзяць слова Літва або Лютва ад імя мітычнага славянскага племя лютыкаў ці люцікаў, якія нібы-то жылі каля у ваколіцах сучаснай Вільні. Мы будзем

Мал. 82.—Рыга.

зваць Літвой краіну, у якой пераважае літоўская мова. Уласна кажучы, у Літоўскай краіне жывуць 2 племі: жмудзякі на захадзе і літоўцы на ўсходзе. Супольнага імя гэтыя 2 племі ня маюць, але часцей ім даюць агульны назоў літоўцаў, чым жмудзякоў.

Як і Латвія, Літва адзначаецца вялікай рознастайнасцю форм паверхні, але ледавіковы навал тут ляжыць грубейшым пластом, так што споднія даўнія пласты земнай кары тут ляжаць вельмі глыбока і рэдка могуць быць выяўлены. У адзнаку ад Беларусі Літва паводле сваёй паверхні належыць да Надбалтыцкай нізіны; нідзе ўзгоркі Літвы не дасягаюць такой вышыні, як вярхі ўзгор'яў Паўночна-Заходняй Беларусі. На мяжы з Беларусью цягнуцца паласа дробных вазёр, якія там чаргуюцца з грудамі і пагоркамі, складзенымі з морэнавых глін, пяскоў і каменяна.

Глебы на Літве болей ураджайныя, як у Латвіі або на Беларусі; гліны тут звычайна пераважаюць над пяскамі. Клімат, расьліннасць і жывёлы на Літве бязмал адны і тыя самыя, што й на Беларусі. Адно—колькасць лясоў тут значна меншая, як у нас, бо на лепшай глебе было выгадней перавярненне лясоў на ралью, і большая іх частка даўно павыскана і расцяраблена. Нівы на Літве займаюць болей прасторы, як у Латвіі, Эстоніі або на Беларусі. Насельнікі Літвы—літоўцы і жмудзякі—блізкія родзічы латышоў, вельмі падобныя да іх паводле аблічча і характару. Таксама яны адзначаюцца харошым целаскладам, сярэднім ростам, сьветлым колерам скуры, вачэй і валасоў, правільным простым носам і наагул тыповым эўропэйскім абліччам. Працалюбнасць і здольнасць літоўцаў ня меншая, як латышоў. У хаце і на панадворку літоўцы пільна сочаць за чыстатай і ахайнасцю.

Літоўская мова стаіць яшчэ бліжэй да санскрыцкай, чым латыская. Вучоныя прабавалі зварочвацца да літоўскіх сялян пасанскрыцку, і тыя разумелі санскрыцкія сказы без тлумачэнняў. Літоўская народная поэзія адзначаецца багацьцем і прыгожасцю. Літоўцы нічога не пяюць аб асілках і слаўных бойках з чужаземцамі і толькі смуткуюць аб згінуўшых на вайне братоў. У любоўных вершах і песнях унікаюць ад усяго нясьціплага, бруднага, пяюць толькі аб чыстым харошым каханьні і пяшчотах. Як і беларуская мова, літоўская адзначаецца багацьцем памяншальных і ласкальных слоў і адсутнасцю павялічальных і зьневажальных.

Па асьвеце сучасныя літоўцы стаяць вышэй за беларусоў; зямлю яны апрацоўваюць старэнна і жывуць багацей за нашых сялян. Аднак самабытнага яны далі мала, а літоўскае пісьменства толькі пачынае развівацца. Да апошняга часу культурнай мовай на Літве была мова аднаго з суседніх народаў—спачатку беларуская, потым польская. З гэтай прычыны самабытная літоўская культура ніжэй за латыскую або эстонскую.

Першым народам, які навіў у Літву першыя зародкі эўропэйскай культуры, былі беларусы. Ужо ў XII, XI веку і нават яшчэ раней па паўднёвых межах Літвы пабудаваліся беларускія

гарады, насельнікі якіх гандлявалі з літоўцамі, абменьваліся з імі ведамі і практыкай у гаспадарным жыцці. З беларусамі літоўцы жылі, як з добрымі суседзьямі і братамі, запазычалі ад іх мову, веру і звычаі, пакрысе злучаліся з імі ў адну нацыю, зьліваліся з імі. Літоўскія князі жаніліся з беларускімі князёўнамі, злучалі пад сваім валадарствам і літоўскія і беларускія землі. Такім чынам утварылася магутная Літоўска-Беларуская дзяржава, у якой панавала беларуская мова і беларуская культура. Злучыўшыся ў адну дзяржаву з Беларуссю, літоўцы не баяліся ўжо нямецкіх крыжакоў Латвіі ды ўсходняй Прусіі, і часамі самі пагражалі існаваньню іх суполак. У XIV в. літоўска-беларускі князь Ягайла ажаніўся з польскай каралеўнай і злучыў пад сваёй уладай Літву, Беларусь і Польшчу. Аднак Літоўска-Беларуская княства карысталася ў гэтай дзяржаве самаўрадам і было фактычна самастойным да XVI в. Пасьля так званай Люблінскай вуніі Літвы з Польшчай, на Літве замест беларускіх уплываў пачынаюць панаваць уплывы польскія. Польская мова пачынае выціскаць беларускую ў дзяржаўных установах, каталіцтва пачынае выціскаць праваслаўную веру. Тыя літоўцы, якія яшчэ трымаліся паганства, пад уплывам Польшчы прынялі рымска-каталіцкую веру, хаця й захавалі сваю даўна-літоўскую мову, старасьвецкія звычаі і абрады. Пасьля падзелу Польшчы бязмал уся Літва адышла да Расіі, за выняткам Сувальшчыны і вусьцяў Нёмну, якія адышлі да Прусіі. Пасьля наполеонаўскіх войнаў, разам з так званым „Царствам Польскім“, да Маскоўшчыны далучылі і Сувальшчыну. Такім чынам толькі вусьці Нёмну з прыморскім месцам Клайпэды (Мэмэль) заставаліся пад немцамі. Пасьля нямецка-расійскай вайны 1914—18 г. літоўцам удалося стварыць нарэшце незалежную Літоўскую рэспубліку. Па ўмове між урадам гэтай рэспублікі і Савецкім урадам да Літоўскай дзяржавы мусіла адысці яшчэ частка Беларусі з даўнай сталіцай Беларуска-Літоўскага княства—Вільняй. Але гэтая частка Беларусі пасьля польска-расійскай вайны была акупавана палякамі, якія склікалі там мясцовы сойм, абвясціўшы злучэньне Віленшчыны з Польшчай.

Сучасная Літоўская дзяржава (50000 кв. клм. з 2300000 насельн.) лічыцца самастойнай рэспублікай, якая абымае амаль што ўсе землі, залюдненыя літоўцамі і жмудзякамі.

Дзякуючы добрым глістым грунтам, ральніцтва на Літве мае яшчэ большую вагу, як на Беларусі, Латвіі або Эстоніі. Ня толькі жыта, але й пшаніца добра расьце ў межах краіны і задавальняе збожжам усіх яе насельнікаў. Збожжа нават вывозіцца за межы Літвы ў Заходнюю Эўропу, асабліва ў Нямецчыну. Замест трохпалёўкі, якая пануе на Беларусі ды ў Маскоўшчыне, тут ужо даўно пашырыўся чатырохпольны спосаб ральніцтва з засевамі канюшыны і іншых кармавых траў. Бульба і лён, як і ў Латвіі, тут маюць вялікае значэньне. Дастатнасць кармавых траў дазваляе трымаць добрую жывёлу, і малака дае важныя продукты вывазу. Як і на Беларусі, добрыя варункі для свайго ўзрастаньня знаходзіць тут і садовіна, так што за межы—у Рыгу, Кэнігсбэрг, Вільню, а раней нават у

Ленінград і Маскву—вывозілася шмат яблыкаў і йгруш. Гандлёвае значэнне Літвы не такое вялікае, як значэнне Латвіі, бо яна мае толькі маленькую частку морскага ўзбярэжжа. Аднак і праз Літву па Нёмне вывозіцца за межы значная частка беларускага лесу.

Як тыповая сельска-гаспадарская краіна, Літва мае мала гарадоў і мест. Толькі ў сталіцы яе—*Коўне* (палітоўску Каунас, 90 тыс. насельн.)—ёсьць досыць многа фабрык, у тым ліку і паравых млыноў, на якіх апрацоўваюць мясцовае збожжа. Лежачы каля сутокі Нёмну і Вяльлі, Коўна зьяўляецца галоўным гандлёвым асяродкам Літвы і важным складам беларускага лесу і літоўскага збожжа. У даўнейшыя часы Коўна была адной з лепшых крэпасцей, якія засланялі Расійскую дзяржаву з захаду. Значную ролю гэтая крэпасць адыграла ў 1812 і 1915 г.

Галоўная морская прыстань Літвы—*Клайпэды* (або Мэмэль, 20000 н.) ляжыць на Балтыцкім моры каля выйсця затокі Курышгаф, у якую ўліваецца Нёман.

Да вайны гэтая прыстань належала да Нямецчыны, а пасля вайны з яе акругі была створана нібы асобная маленькая дзяржава (2700 кв. км. і каля 141000 насельн.), якая знаходзілася пад кіраўніцтвам Лігі Нацый. Аднак не бяз удзелу літоўскага ўраду тут было арганізавана паўстанне, прычым паўстанцы вымагалі далучэння Клайпэдаў да Літоўскай рэспублікі. Цяпер літоўцы фактычна ўладаюць Клайпэдамі.

Усходняя Прусія ляжыць каля паўднёва-ўсходняга кутка Балтыцкага мора паміж Літвой і Кашубскай краінай, галоўным чынам у вадазборы ракі Прэгеля.

Каля мора, як і ў Латвіі або ў Кашубскай краіне, на бераг накіданы паўзбярэжным хваляваннем пяскі, складзеныя ў выдмы. Вузкі даўгі гак, пакрыты такімі выдмамі, аддзяляе ад мора Курышгаф, затоку, у якую ўліваецца Нёман.

Паўночная паласа Ўсходняй Прусіі мае выгляд нізіны і пакрыта добра ўгноенымі палямі, якія засеяны збожжам і бульбай. Паўднёвая паласа зьяўляецца ўзгор'ем, па якім раскіданы дзесяткі вазёр. Гэтае ўзгор'е, так званы край Мазурскіх вазёр (найвялікшае з іх Шпірдынг), злучае вазёрную паласу Літвы і Беларусі з вазёрнымі ўзгор'ямі Кашубскай краіны і Паўночна-Ўсходняй Нямецчыны. Некаторыя з Мазурскіх вазёр ужо заплылі вадзянымі расьлінамі і зрабіліся балотамі. Лясы, балоты і вазёры робяць паўднёвую частку Ўсходняй Прусіі маладаступным краем, які засланяе краіну ад наступаў з паўдня і з усходу.

Назоў Прусіі краіна атрымала па імя даўнага літоўскага племя прусаў, якое тут жыло ў даўнейшыя часы. З часам сюды надыйшлі нямецкія латнікі, якія залажылі тут суполку—крыжакоў-тэўтонаў. Яны ахрысьцілі і анямечылі прусаў, а потым, злучыўшыся з адным нямецкім княствам (Брандэнбургам), стварылі магутную Прускую дзяржаву, на долю якой выпала аб'яднаньне Нямецчыны.

Цяперашняя люднасьць краіны складаецца з немцаў, і толькі ў акрузе Мазурскіх вазёр жыве шмат палякоў-мазураў, якія запазычылі ад немцаў лютэранскую веру і культуру. У паўднёва-ўсходнім кутку, на мяжы з Беларуссю, жывуць і беларусы.

Пасля вайны Ўсходняя Прусія засталася за Нямецчынай, хаця беспасрэднай сухаземнай сувязі з рэштай Нямецчыны ня мае, бо аддзелена ад яе Кашубскай краінай.

(Да якой дзяржавы належыць большая частка Кашубскай краіны?).

Зямля тут належала пераважна да буйных земляўласнікаў, але падзелена на дробныя фольваркі, якія аддаюцца ў арэнду заможным сялянам. Гаспадарка стаіць добра; славіцца гадоўля жывёлы, асабліва заводзкіх коняў.

З даўных часоў краіна дае на сусветны рынак бурштын, па колькасці якога яна займае першае месца ў сьвеце.

Асяродкам краіны зьяўляецца горад *Кэнігсбэрг* або Крулевец, як яго завуць палякі (261 тыс. насельн.). Горад гэты ляжыць пры вусьці Прэгелю і зьяўляецца важнай морскай прыстанню і крэпасцю. Адгэтуль вывозіцца збожжа, мясцовае і беларускае, дрэва і бурштын. Вырабляюць у горадзе сьпірытус, машыны, апрацоўваюць воўну, будуць караблі. Кэнігсбэргскі унівэрсытэт прывабліваў сюды многа моладзі з Польшчы і Беларусі, дзе да вайны не хапала сваіх вышэйшых школ.

Беларусь*).

(Азнач яе географічнае палажэнне. Назаві тыя старонкі Заходняй Эўропы, якія ляжаць на такой самай географічнай шырыні. Пeralічы тыя старонкі і краіны, з якімі мяжуеца Беларусь. Вылічы адлегласць паміж самым заходнім і самым усходнім пунктамі Беларусі, паміж самым паўночным і самым паўднёвым).

Беларусь ляжыць у самым асяродку Эўропы, на паўднёвы ўсход ад Літвы і на ўсход ад Польшчы. Адгэтуль адналькова далёка, як да адкрытага Атлянтычнага акіяну, гэтак і да ўсходніх меж нашае часткі сьвету, да Уралу; як да паўночнага Ледаватага мора, гэтак і да цёплага Чорнага, да якога ймнеца галоўная беларуская рака—Дняпро. Праз Беларусь ідуць галоўныя сухаземныя дарогі з Усходняй Эўропы ў Заходнюю, з Маскоўшчыны ў Польшчу. Дзякуючы гэтаму, наша бацькаўшчына трымае ў сваіх руках блізка што ўвесь гандаль Маскоўшчыны з Польшчай.

У даўнейшыя часы яшчэ большае значэнне мелі рэчныя шляхі, што праходзілі праз Беларусь з Заходняй Эўропы ўва Ўсходнюю ды з Паўночнай у Паўднёвую. Асабліва вялікай славай карыстаўся вялікі вадзяны шлях „з Варуг у Грэкі“, які злучаў Бізантыю з Скандынавіяй. Гэты шлях пралягаў па Чор-

* Падрабязны агляд глядзі ў кніжцы А. Смоліча: „Географія Беларусі“. Вільня, 1922 г., 2-ое выданьне.

ным моры, р. Дняпры, р. Касплі, р. Дзьвіне, р. Усьвяце, р. Ловаці, р. Волхаве, р. Няве і Балтыцкім моры, праз Украіну, Беларусь і Паўночна-Заходнюю Маскоўшчыну. Па гэтай дарозе перавозілі свае тавары ня толькі грэцкія, славянскія і вараскія гандляры, але нават арабы ды індусы. Шлях „з Вараг у Грэкі“ быў адным з галоўных міжнародных гандлёвых шляхоў і, дзякуючы яму, у міжнародны гандаль была ўцягнана і Беларусь. Гандаль павялічваў багацьці Беларусі, і яе насельнікі жылі багацей за сучасных беларусоў, апрачаліся ў каштоўную вопратку, убіраліся ў дарагія акрасы з золата і серабра.

З таго часу, як палепшыліся морскія караблі, як мора перастала лічыцца перашкодай для зносін, рэчным шляхам „з Вараг у Грэкі“ мала хто карыстаецца. З Грэцыі ў Швэдыю лягчэй і хутчэй можна заехаць морам навокала Заходняй Эўропы. Рэчныя шляхі страцілі сваю вагу, а Беларусь страціла сваё значэнне ў міжнародным гандлі. Цяпер нашыя рэкі важны толькі для вывазу мясцовых продуктаў, аслаблява лесу, у суседнія бязьлесныя краіны.

Паверхня Беларусі, роўная або ўзгаркаватая, складзена з ледавіковага навалу, як і ў Літве або ў Паўночнай Маскоўшчыне. Найболей грубым пластом адклаліся морэны ў Паўночна-Заходняй Беларусі, дзе з іх склаліся значныя ўзгор'ці, якія складаюць вадападзел між Чорнаморскім і Балтыцкім вадазборамі. На поўдзень ад гэтых узгор'яў распасціраецца роўная, як стол, Палеская нізіна, у якой ледавіковыя адклады хаваюцца пад пазнейшымі пескавымі адкладамі. На паўднёвым усходзе Беларусі ледавіковыя адклады ляжаць пад пластом лёсу. (Успомні, як утварыўся лёс).

Ані з захаду, ані з усходу Беларусь не адгароджана ад суседніх краёў аніякімі горнымі ланцугамі.

Нішто не перашкаджала чужынцам пранікаць на Беларусь і руйнаваць яе вёскі і гарады. Лежачы на мяжы Заходняй і ўсходняй Эўропы, не адгароджаная ад суседзяў прыроднымі перашкодамі, Беларусь здаўна была месцам змаганьня заходняй і ўсходняй культуры, заходніх і ўсходніх народаў.

Тут адбывалася ўпартая, шматвяковая барацьба між каталіцтвам і праваслаўем; тут часта адбываліся страшэнныя бойкі паміж палякамі, швэдамі, французамі, немцамі з аднаго боку і маскоўцамі, украінцамі, крымскімі татарамі—з другога боку. Чужынцы многа раз залівалі крывёй Беларускаю зямлю, зніштажалі тут засевы, забіралі жывёлу, палілі хаты і рабавалі насельнікаў.

Хаця Беларусь ляжыць досыць далёка ад мораў, але ўплывы мора тут адчуваюцца яшчэ вельмі выразна. Адсутнасць гор дазваляе паўночна-заходнім і заходнім вятрам з Балтыцкага мора свабодна наганяць на Беларусь надморскае паветра, змяняюць вострасць зімовых маразоў і гарачыню лета.

Клімат Беларусі многа вільгатнейшы, як на Украіне або ў Маскоўшчыне. Лета тут халаднейшае, як там; надмернай сьпякоты ніколі ня

бывае; вельмі рэдка здараюцца тут і сухмені, якія ў Паўднёвай Маскоўшчыне і на Украіне ня рэдка дашчэнтку нішчаць засевы збожжа. Зіма на Беларусі халаднейшая, як у Польшчы, але цяплейшая, як у Маскоўшчыне. У Польшчы сьнег звычайна некалькі разоў узімку сходзіць, растае; у нас гэта здараецца рэдка, але адлігі бываюць часта.

Хаця Вільня (на Беларусі) ляжыць значна далей ад роўніка, чымся Кіеў (на Украіне), але зіма ў Вільні цяплейшая. У Кіеве сярэдняя тэмпература студзеня—6,2°, у Вільні—5,3°. Каля Менску сярэдняя студзеня—6,9°, ліпеня +18,1°, сярэдняя гадавая+5,4°; ападкаў каля 550 мм.

У залежнасці ад асаблівасцяў клімату расьліннасць Беларусі складаецца пераважна з вадалюбных расьлінных згуртаваньняў: лясоў, балот, поплаваў. Хаця сучасныя нашыя лясы могуць лічыцца толькі нязначнымі ўбогімі рэшткамі старадаўных лясоў, якія пакрывалі калісьці Беларусь, але й да цяперашняга часу ў параўнаньні з сваімі суседзямі наш край зьяўляецца перш за ўсё лясным краем. Болей за 30% Беларусі пакрыта лясамі. нас захаваліся яшчэ такія пушчы, якія даўно ўжо зьніклі ў суседніх краёх. Нашая Белавеская пушча, можна сказаць, была такім дзівам, якое славілася на ўвесь сьвет. Гэта быў наш нацыянальны парк, як Ёлостонскі парк у Злучаных Штатах Паўночнай Амэрыкі. Там пад аховай закону захавалася многа рэдкіх расьлін, якія не сустракаюцца болей нідзе ўва ўсходняй Эўропе (напрыклад, ціс або нягной-дрэўка, эўропэйская ельніца, эўропэйская мадрына і інш).

Па немярэчах Белавескай пушчы да апошніх часоў жылі такія рэдкія жывёлы, як зубры, якія даўно зьявіліся ў іншых мясцовасьцях Эўропы. На жаль, у час сусьветнай вайны праз Белавескую пушчу некалькі раз перайшла лінія фронту. Немцы, расійцы і палякі бязьлітасна нішчылі гэты прыгожы і каштоўны куток Беларусі. Апрача Белавескай, ёсьць у нас яшчэ некалькі цікавых пушч (Налібоцкая, Акуліцкая, Горадзенская, Рудніцкая, у якой палявалі калісь літоўска-беларускія князі і інш).

Беларусь належыць да пасу мясных лясоў, але часцей за ўсё тут спатыкаецца хвоя, асабліва па пескавых грунтах. У адзнаку ад Маскоўшчыны, на Беларусі трапляюцца яшчэ некаторыя заходня-эўропэйскія расьліны, напрыклад: граб, бялюк¹⁾, емяла²⁾, чужаедная расьліна, што жыве кусточкамі па галінах рабіны, ліпы і іншых дрэў. Аднак бука, які яшчэ расьце ў Польшчы, на Беларусі няма. З другога боку па нашых імшарах сустракаюцца некаторыя падканцэвонныя расьліны, якіх ужо ня сустранеш на Украіне (напр., ніцая бяроза), і наагул паводле сваёй расьліннасці Беларусь зьяўляецца пераходным краем, у якім паўночныя і ўсходнія расьліны сустракаюцца побач з паўднёвымі і заходнімі³⁾. Нека-

¹⁾ *Anthericum ramosum*.

²⁾ *Viscum album*.

³⁾ Пералічэньне характэрных расьлін шукай у кнізе: „Россия, под ред. Семенова Тянь-Шанск. т. IX“

торыя з нашых расьлін маюць значэньне лекаў і ў значнай колькасці вывозяцца за межы, дзе з іх вырабляюць розныя каштоўныя настойкі і парашкі. Такімі расьлінамі зьяўляюцца, напрыклад, мучніца або мучан ¹⁾, якая дастаўляецца на сусветны рынак амаль што выключна з Беларусі, бабок ²⁾, валяр'яна, лантуш, адзін з гатункаў папараці ³⁾ і шмат іншых. (Якія расьліны лічацца лекавымі ў вашай мясцовасці?).

На Беларусі вельмі многа балот і пошлаваў. На поўначы пераважаюць імховыя балоты або імшары, на поўдні часцей трапляюцца травяныя балоты.

Пакрытыя балотамі прасторы лічацца ў нас няўжыткамі, але пры старэннай апрацоўцы і добрым даглядзе гэтыя балоты можна зрабіць ня толькі добрымі сенажациямі, але нават ураджайнай ральлёй. Добрым прыкладам можна лічыць Камароўскае балота, каля Менску, на якім балотная станцыя зьбірае з дзесяціны да 450 пудоў сена і атрымоўвае добрыя ўраджаі збожжа.

У Заходняй Эўропе такія балоты, якія на Беларусі лічацца няўжыткамі, прыносяць вялікую карысьць.

Па балотных немярэчах і лясных пушчах Беларусі захавалася яшчэ вельмі многа рэдкіх жывёл. У Белавескай пушчы аж да часоў сусветнай вайны захаваліся, напрыклад, зубры, вялікія дзікія быкі⁴⁾. Таксама павыміралі ў рэшце Эўропы бабры, якія пакуль што яшчэ трапляюцца ў Палесьсі, хаця і там зрабіліся рэдкасьцю. Апрача таго, на Беларусі вельмі многа такіх зьвяроў, якія ў суседніх краінах хаця і сустракаюцца, але значна радзей. Сюды належаць выдры, барсукі, рысі, гарнастаі, куницы, ласі, дзікія козы, даніэлькі, дзікі або кабаны і г. д. У Маскоўшчыне няма ні дзікіх коз, ні дзікаў, а ў Заходняй Эўропе блізка-што няма рысяў, і вельмі рэдка сустракаецца лось. (Пералічы, якіх яшчэ зьвяроў можна спаткаць на Беларусі, якія з іх найболей звычайныя? Якія зьяўляюцца шкоднымі, якія карыснымі? Чаму?)

Па балотах і на поплаве жыве вельмі многа розных вадзяных і балотных птушак: качак, кулікоў, бакасоў, кнігавак, дзергачоў і г. д. Звычайнай беларускай птушкай зьяўляецца бусел або бацян, які ўжо не сустракаецца ў суседніх з Беларуссю частках Паўночнай Маскоўшчыны. Некаторыя нашыя птушкі належаць да тайговых і жывуць пераважна па хвойніках ды па яловых лясах (глушцы, цецярुकі, рабкі); ёсьць птушкі стэпавага паходжэння (жаўранка, шэрая курапатка, перапёлка), якія распаўсюдзіліся ў нас пасля таго, як пачалі высякаць лясы і перавярнулі частку іх на штучны стэп—поле; нарэшце ёсьць у нас і тундравая птушка—белая курапатка або пардва, якая знаходзіць патрэбныя для сябе варункі жыцця па нашых імшарах.

¹⁾ *Arctostaphylos uva ursi.*

²⁾ *Menyanthes trifoliata.*

³⁾ *Aspidium Felix mas.*

⁴⁾ Апрача Белавескай пушчы зубар захаваўся толькі ў горных лясах Заходняга Каўказу.

(Пералічы, якіх яшчэ ведаеш нашых птушак? Якія з іх жывуць у лесе? У якім? Якія ў полі? Якія па балотах, каля рэк, каля вёсак? Якіх рыб бачыў у нашых рэках і вазёрах? Якую рыбу ловяць рыбакі? Якіх ведаеш гадаў і вадаземных? Ці бачыў чарапаху? Якія яшчэ жывёлы табе вядомы? Якіх бачыў сустайчанагоіх? Якія з іх лічацца шкоднымі, якія карыснымі?)

Людзасьць Беларусі складаецца перш за ўсё з беларусоў, да якіх належыць блізка што ўся маса сялянства, жыдоў па гарадох і мястэчках, палякоў, расійцаў і нязначнай прымешкі татараў, украінцаў (на поўдні), латышоў (на поўначы), літоўцаў (на паўночным захадзе) і іншых народаў.

Беларусы належаць да ўсходняй галіны славянскага племя і зьяўляюцца тубыльцамі нашага краю. У параўнаньні з маскоўцамі і ўкраінцамі яны зьяўляюцца найболей чыстымі славянамі.

Мова беларусоў змяшчае вельмі мала фінскіх і татарскіх слоў, ды паводле будовы свайго цела беларусы адражняюцца ад маскоўцаў большай чыстатай славянскага тыпу. У беларускіх звычаях і поглядах захавалася значна больш даўнаславянскай старасьветчыны. Кожнае здарэньне ў жыцці чалавека—радзіны, хрэсьбіны, вясельле, хаўтуры; кожнае штогодняе сьвята—каляды, вялікдзень, радаўніца, тройца, Міколаў дзень, Юр'еў дзень, Купала, зажынкі, дажынкі і г. д.—усё гэта злучана з цэлым шэрагам рознастайных і цікавых старасьвецкіх звычаяў, абрадаў, песень. Надзвычайным багацьцем адзначаецца і беларуская міталёгія, якая вельмі нагадвае старажытную міталёгію даўных славян і сьведчыць аб багацьці народнай фантастыкі беларусоў. Па поглядах беларускага сялянства, па народных забабонах, шэптах і варажбе лягчэй за ўсё даведацца аб поглядах і жыцці першых славянскіх пляменьняў у Эўропе. Вялікім багацьцем адзначаецца ўся беларуская народная поэзія, а беларуская народная лірыка ня мае роўных сабе сярод славянскіх лірык. Асьвета сярод беларусоў стаіць нізка, але і з гэтага боку беларусы ня ніжэй за маскоўцаў і ўкраінцаў. Беларускае пісьменства і беларускі друк старэй, чымся маскоўскія, але пад цяжарам чужаземнага панаваньня яны заняпалі і пачынаюць адраджацца толькі з XIX веку.

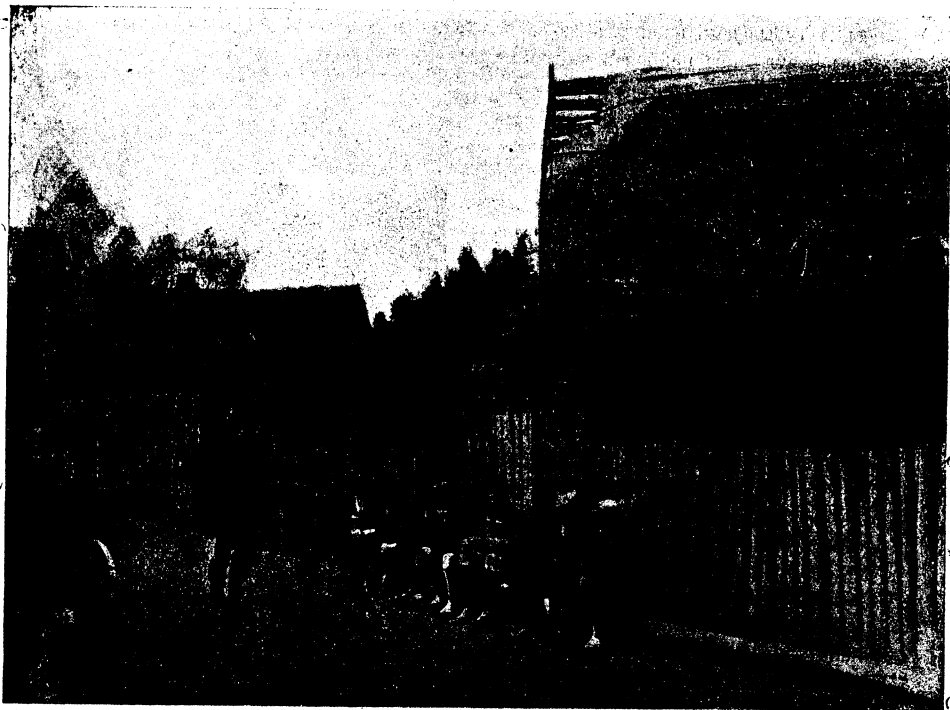
Да расійцаў на Беларусі належаць патомкі тых „чыноўнікаў“, якіх накіраваў сюды расійскі ўрад у часы панаваньня ца-

Мал. 83.—Беларускі селянін.
(З вёскі Сяргеевічы, Менскай акругі).

роў. Апрача таго шмат у нас жыве старавераў, якія пасяліліся сярод беларусоў яшчэ раней, калі Беларусь яшчэ ня была злучана з Маскоўшчынай. Стараверы ўцякалі тады з Маскоўшчыны, дзе іх прасьледаваў расійскі ўрад, і сяліліся на Беларусі, дзе ім ніхто не перашкаджаў маліцца паіхняму.

Украінцы жывуць па паўднёвых ускрайках Беларусі. Часамі да ўкраінцаў далучаюць насельнікаў Палесься, так званых пінчукоў. Запраўды, тыя паляшукі, што жывуць на поўдзень ад Прыпяці, гавораць хутчэй на ўкраінскай, чымся на беларускай мове, але па сваіх звычаях, па сваёй вопратцы, па сваіх поглядах і паводле характэру будоўлі яны маюць болей супольнага з беларусамі.

Мал. 84.—Сяляне-беларусы ў нядзелю. (Вёска Хатляны, Менскай акругі, Шацкага раёну).

Татары пасяліліся па некаторых беларускіх мястэчках яшчэ ў часы незалежнага Літоўска-Беларускага княства; іх паланіў і пасяліў там у час вайны з Крымам беларускі князь Вітоўт і часамі карыстаўся імі, як войскам у барацьбе з Маскоўшчынай. Гэтыя татары часткай забыліся на мову сваіх продкаў, абеларусіліся і нават пераклалі на беларускую мову сьвяшчэнныя магомэтанскія кнігі.

Усяго на Беларусі жыве каля 11 мільёнаў насельнікаў, на прасторы 320000 кв. клм. (Вылічы гушчыню залюдненьня).

У 1911 г. на Беларусі жыло болей за 13 міл. насельн., прычым гэты лік хутка і бязупынна павялічваўся да часу сусьветнай вайны. Зьмяншэньне люднасьці адбылося ў час вайны, калі Беларусь была арэнай вайскавай дзейнасьці. Асабліва моцна зьменшыўся лік насельнікаў у Заходняй Беларусі, адкуль расійскі ўрад сілком выганяў так званых „беженцев“ або ўцекачоў, якіх лепш было-бы зваць выгнанцамі.

У сучасны момант землі, залюдненьня беларусамі, падзелены паміж пяцьмя дзяржавамі. Заходняя Беларусь (102000 кв. клм. і больш за 3 мільёны насельн.) належыць да Польшчы; маленькія паўзьмежныя куточки на поўначы з горадам Дзьвінскім адышлі да Латвіі; таксама невялікія паўзьмежныя кавалкі Беларускае зямлі на поўдні ўвайшлі ў склад Украінскай С. С. Р.; значныя прасторы з беларускай люднасьцю на ўсходзе засталіся ў межах Р.С.Ф.С.Р. Незалежнай Беларускай Савецкай Соцыялістычнай Рэспублікай зьяўляецца толькі сярэдняя частка залюднених беларусамі зямель (113000 кв. клм. і 4200000 насельн.). Разам з Р.С.Ф.С.Р., У.С.С.Р. і Закаўкаскімі рэспублікамі Беларускае рэспубліка ўваходзіць у склад адзінага Саюзу Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік.

Мал. 85.—Тыпы жыдоў з мястэчка Лагойск, Менскай акругі.

Незалежная Беларускае дзяржава існавала ўжо ў IX веку пад імем Полацкага княства, якое мела вельмі слабую політычную сувязь з Кіеўскай Руссю, як звалася тады Украіна. У XIV в. Беларусь злучылася з Літвой у адзіную Літоўска-Беларускую дзяржаву, у якой панавала беларуская культура і бела-

руская мова. У XVI веку гэтая дзяржава была злучана з Польшчай, патроху пазбавілася самастойнасці і нават пачала падпадаць пад уплывы польскай культуры. У канцы XVIII веку, у час падзелаў Польшчы Беларусь адышла да Маскоўшчыны, пад панаваннем якой заставалася да 1917 году.*) Беларускае сялянства праз увесь гэты час знаходзілася пад эканомічным уплывам польскіх паноў і расійскіх „чыноўнікаў“, якія імкнуліся апалічыць або амаскаліць беларускі народ.

Рэвалюцыя 1917 году вызваліла Беларусь з-пад чужаземнага ўціску і адчыніла перад беларускім народам шлях да самастойнага жыцця. 1 студзеня 1919 году ў Менску была абвешчана незалежнасць Соцыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі. Як і ў іншых Савецкіх рэспубліках, улада ў сучаснай Беларускай рэспубліцы належыць да работнікаў і сялян. Урад Беларускай дзяржавы клапаціцца аб развіцці моў і культур мясцовай люднасці, пашырае беларускую асвету, адчыняе беларускія навуковыя ўстановы. Зямля, якая належала перад рэвалюцыяй да паноў, у большай частцы перададзена сялянству. Наадварот, у тых частках Беларусі, якія ўвайшлі ў склад суседніх дзяржаў і ляжаць за межамі Беларускай Рэспублікі, пануе чужаземная культура, і нішчыцца ўсё беларускае. У Заходняй Беларусі частку зямель, якія належалі да выгнанцаў або ўцекачоў, захапляюць цяпер польскія асаднікі, якім аддае гэтыя землі ўрад. Такім чынам, зьвярнуўшыся на бацькаўшчыну, выгнанцы часам знаходзяць сваю зямлю занятай чужынцамі.

Беларусь—старана пераважнага панавання сельскай гаспадаркі. Каля трох чвэрцяў беларускай люднасці займаецца ральніцтвам. У даўнейшыя часы большая частка зямлі належала да буйных землеўласнікаў—паноў, але ў апошнія дзесяцігоддзі паны патроху прадавалі свае маёнткі, так што з кожным годам зямля пераходзіла паступова ў рукі працоўнага люду. Нарэшце, пасля рэвалюцыі 1917 г. ўва ўсходняй і ў Сярэдняй Беларусі ўся зямля, якая заставалася панскай, была падзелена паміж працоўным людам. Большая частка гэтай зямлі была разьмяркована паміж сялянамі, а меншая частка (2-3%) засталася ў руках так званых савецкіх гаспадарак, іначай кажучы, у руках дзяржавы. Сяляне на Беларусі карыстаюцца зямлёй падворна. Кожны гаспадар лічыць сябе поўным уласнікам свайго кавалка зямлі і перадае гэты кавалак у спадчыну сваім дзецям. Толькі на ўсходзе Беларусі сустракаецца так званае „абшчыннае“, або грамадзкае землякарстаньне, прычым час-ад-часу ўся зямля вёскі перадзяляецца паміж насельнікамі прапорцыянальна ліку ядуноў або ліку работнікаў.

Становішча сельскай гаспадаркі на Беларусі горшае, як у Надбалтыцкім краі або ў Заходняй Эўропе, але лепшае, чымся ў Маскоўшчыне.

*) Глядзі кнігі: 1) Ігнатоўскі: „Кароткі нарыс гісторыі Беларусі“.

2) Пічэта: „Гісторыя Беларусі—частка I. 1924 г.“

Сярод спосабаў ральніцтва на Беларусі пераважае трохпалёўка (які гэта спосаб?), але часта сустракаюцца і навейшыя палепшаныя спосабы, увозіцца плодзямён, сеюць канюшыну, лубін, буракі на полі і г. д.

Пад засевамі кармавых траў на Беларусі ляжыць большы процант зямельнай прасторы, як у Маскоўшчыне, а гэта важная адзнака вышэйшага становішча сельскай гаспадаркі. Часта на Беларусі сеюць лубін, які можна лічыць найлепшым „зялёным гноем“, і наагул угнойваюць зямлю лепш, як на Маскоўшчыне. Таксама і сельска-гаспадарчыя прылады на Беларусі лепшыя, як у Маскоўшчыне. Старасьвецкая саха, яшчэ паўсюды пашыраная ў Маскоўшчыне, у нашым краі зрабілася рэдкасцю і замянілася плугам. Драўляная барана пакрысе выціскаецца жалезнаю, спатыкаецца шмат спранжыновых боран і рандалёў.

Маг. 86.—Панскі палац. (Палац б. гр. Тышкевіча ў дв. Лагойск, Менскай акругі).

Вышэйшае становішча сельскай гаспадаркі выяўляецца і ў прапорцыі засеваў. Параўнаўча з Маскоўшчынай у нас меншую ролю грае збожжа і большую вагу маюць бульба і кармавыя расьліны. Аднак і ў нас збожжам засяваюцца большыя прасторы, чымся ў Нямеччыне або ў Надбалтыцкім краі.

Галоўнымі палявымі расьлінамі Беларусі зьяўляюцца жыта, авёс, бульба, ячмень, лён, грэчка. Значна меншыя прасторы засяваюцца гарохам, пшаніцай, каноплямі. Асабліва вялікую вагу мае бульба. Бульба — галоўная яда беларускага селяніна, бульба йдзе на спажыву жывёле, з бульбы вырабляўся адзін з галоўных produkтаў беларускага перадаваенага вывазу — сьпірытус.

Наадварот, збожжа на Беларусі ледзь хапае для мясцовага ўжытку. Перад вайной Беларусь купляла за межамі збожжа на некалькі мільёнаў пудоў болей, чымса сама вывозіла яго за межы. Недахват адчуваўся галоўным чынам у пшаніцы, якая любіць добрую глебу і лепш за ўсё ўзрастае ў Заходняй Беларусі і на паўднёвым усходзе. Па песках глебах Палесься засявалі многа грэчкі, але па лепшых глебах грэчку там патроху замяняла проса. Сярод тэхнічных расьлін найвялікшую вагу мае лён, які грае значную ролю ў вывазе з Беларусі. Больш за ўсё яго сеюць на поўначы і асабліва на паўночным усходзе нашага краю. На паўднёвым усходзе сеюць многа канпель, месцам трапляецца хмель. Пасьля вайны пачалі сець паўсюды табаку для ўласнага ўжытку. На паўднёвым усходзе ёсьць і прамысловае табакаводзтва. Нарэшце, могуць расці на Беларусі і цукровыя буракі; у даўнейшыя часы тут было нават некалькі цукраварань, але конкурэнцыя ўкраінскага цукру задушыла гэтую галіну прамысловасьці.

Разьвіцьцю засеваў кармавых расьлін на Беларусі перашкаджала вялікая колькасьць прыродных сенажацяй — заліўных і балотных лугоў. Сена тут заўсёды хапала, яно нават вывозілася за межы ў спрасаваным стане. Калі-б былі асушаны вялікія прасторы беларускіх балот, плошча прыродных сенажацяй магла-б яшчэ значна павялічыцца.

У апошнія часы пачалі ўсё болей засяваць канюшыны, вікі, цімафейкі, сьрадзёлі, пялюшкі, кармавых буракоў і г. д.

Дзякуючы вялікай колькасьці зялёнага корму, на Беларусі з даўных часоў гадавалася вельмі многа жывёлы. Масла і мяса, прынамсі да вайны, вывозіліся за межы ў значнай колькасьці. Параўнаўча з Заходняй Эўропай, у нас на кожную адзінку прасторы прыпадае мала дамовай жывёлы, але, прымаючы пад увагу слабую залюдненасьць Беларусі, можна сказаць, што быдла, авечак і асабліва сьвіней тутака хватае.

Добрыя прыродныя варункі знаходзіць для сябе гародніцтва і садоўніцтва. Па нашых гарадах могуць дасьпяваць кіякі і памідоры, якія кепска растуць у суседніх краінах Паўночнай Маскоўшчыны. Для мясцовага ўжытку па ўсіх вёсках і гарадох сеюць капусту, бручку, буракі, гуркі, гарбузы, рэдзьку, цыбулю, часнок і г. д. Прамысловае гародніцтва пашырана пераважна па вялікіх местах, дзе ёсьць збыт гародніны, ды па стараверскіх слабодах Паўднёвай Гомельшчыны.

Беларусь лічыцца бацькаўшчынай галярэпы, але цяпер гэтую гародніну ў нас мала дзе сеюць.

Вільгатны, мяккі клімат Беларусі дазваляе ўзрастаць тут розным гатункам садоўны. Між іншым у нас добра расьце сьліва, паўночна-ўсходняя мяжа якой прыблізна сходзіцца з граніцай Беларусі і Паўночнай Маскоўшчыны. Садоўны вывозіцца з Беларусі ў Маскоўшчыну, асабліва ў Ленінград і Маскву. Вялікай славай карыстаюцца некаторыя мясцовыя гатункі йгруш: слукія бэры, сапяжанкі, малгажаткі. З яблыкаў найвялікшую прамысловую вагу мае антонаўка.

У старыя часы нашыя продкі вывозілі за межы шмат воску, мёду, хутраў і скур дзікіх жывёл. Цяпер пчалярства заняпала, а паляваньне блізка зусім страціла значэньне промыслу і зрабілася забавай, адным з відаў спорту. Да гэтага часу з старадаўных заняткаў мае вагу хіба рыбацтва. На жаль, беларусы не прызвычаліся шанаваць свае рыбныя багацьці і карыстаюцца часта драпежнымі спосабамі лову: труюць рыбу кукільванкай, глушаць бомбамі, ужываюць густыя сеткі. Пры гэтых спосабах лову марна гіне шмат дробнай рыбы. Штучная гадоўля рыбы, ня глядзячы на добрыя для яе прыродныя варункі, на Беларусі не пашырылася. Толькі ў некаторых маёнтках існавалі дробныя рыбныя заводы (напрыклад, у двары Смальяны ў Аршанскай акрузе).

Мал. 87. Вуліца ў беларускай вёсцы. (В. Даўгінавічы, Менскай акругі).

Найвялікшую вагу для беларускага замежнага гандлю маюць лясныя багацьці краю. На жаль, у нас мала пашырана правільная лясная гаспадарка. Лясы высыякаюцца без парадку, лясоў не шкадуюць і часамі нішчаць падрапежніцку. Сякуць як старыя, гэтак і маладыя дрэвы; часта абдзіраюць кару і луб з ліп, пакідаючы дрэвы гібець і гніць з пасутым

ствалом; каб здабыць верхавіну, іншы раз сьсякаюць старое дрэва і кідаюць яго гніць, выкарыстаўшы толькі малую яго частку. У час вайны многа лясных пушч знішчана войскамі; значныя часткі маладых зарасьнікаў, засаджаных ляснічымі па скарбовых лясох, сапсута і заворана. Аднак і да цяперашняга часу лясны застаюцца нашым галоўным багацьцем і даюць значныя заробкі мясцовай люднасці. Па лясных раёнах Беларусі большая частка мясцовых насельнікаў узімку йдзе на загатоўку лесу, працуе над валкай яго і дастаўкай на рум. Увясну гэты лес сплаўляюць па дробных рэчках россыпам, зганяюць на якую-небудзь з вялікіх рэк,—там вяжуць бяровыя ў платы і гоняць на ніз па Дняпры на Ўкраіну, па Дзвіне ў Латвію, па Нёмне ў Літву і Нямецчыну. Болей каштоўны лес, напрыклад, дуб, рэжуць спачатку на брусьсе і клёпкі, грузяць на баркі і барліны. Тысячы беларускіх плытнікаў і асначоў працуюць на Ўкраіне, у Латвіі і Літве. З некаторых беларускіх вёсак на такую працу адыходзіць большасць насельнікаў, і ў час навігацыі такія вёскі пустыя.

Мал. 88.—Панадворак беларускага селяніна. На заднім плане азярод. (Вёска Хатляны, Менскай акругі).

Наагул беларусы часта кідаюць свае вёскі і нівы, каб вынайсьці дзе-небудзь лепшыя варункі жыцця. Шмат беларусоў працуе ў Ленінградзе і Маскве, на Ўкраіне, Доншчыне і Кубаншчыне на ўраджайных нівах казакі, у вугальных капальнях Данеччыны. Паўсюды беларусы бяруцца за самую цяжкую працу, выпайваюць самыя цяжкія абавязкі, як ірляндцы ў межах Вялікабрытаніі. Асабліва пашырана сярод беларусоў грабарства. Можна сказаць, няма такой чыгункі ў межах Расіі, у будаванні якой ня прымалі-б удзелу беларускія грабары.

Падземных багацьцяў на Беларусі мала. Каменная вугалю блізка зусім няма, бурага вугалю вельмі мала. Галоўным мінеральным апалам зьяўляецца торф, якога на Беларусі вельмі многа. На жаль, да самага апошняга часу на гэтым сагацьце зварочвалі дужа мала ўвагі. Толькі дзе-ні-дзе ў Палесьсі, дзе залягае асабліва грубы пласт найлепшага торфу, ды каля некаторых станцый Заходняй чыгункі пачалі здабываць, сушыць, прасаваць і вывозіць торф у гарады замест дроў. Шмат у якіх мясцовасьцях Беларусі залягае балотная жалезная руда; месцам сустракаюцца фосфорыты, бурштyn, крэйда, вапна, будаўнічы камень (долёміты і пескавікі), белагліны (каолін), паўсюды трапляецца добрая ганчарная гліна. Вялікую вагу маюць беларускія мінеральныя крыніцы. Найболей вядомы Друскеніцкія саляна-бромістыя крыніцы, каля якіх пабудавалася багатае места-здароўніца, куды зьяжджаюцца лячыцца сотні людзей з Беларусі, Польшчы, Літвы і Нямецчыны. На жаль, мінеральныя крыніцы на Беларусі вельмі мала асочаны. За выключэньнем Друскенікаў здароўніцы існавалі толькі часова па некаторых месцах Беларусі і былі мала вядомы шырокім колам грамадзянства.

З прычыны недахвату каменнага вугалю апрацоўваючы прамысловасьць на Беларусі не пашыралася. Як і ўва ўсіх слаба разьвітых з прамысловага боку краёх, на Беларусі кожны гаспадар імкнецца памагчымасьці сваімі рукамі вырабляць усё, што патрэбна для яго ўласнага ўжытку. Хатняя і саматужная прамысловасьць у нас замяняе фабрычную. У хатніх вырабах з воўны і ільняныя беларусінкі дасяглі высокай ступені мастацтва. Асаблівай славай карыстаюцца старасьвецкія слуцкія паясы, якія вырабляліся яшчэ ў часы прыгону.

З сучасных саматужных промыслаў найболей распаўсюджана саматужная апрацоўка дрэва¹⁾. Паўсюды на Беларусі саматужным спосабам вырабляюць калёсы, палозы, балеі, бочкі, начоўкі, лыжкі і іншую драўляную пасуду. Шмат дзе на продаж гатуюць шафы, крэслы, сталы. У Ракаве (пад Менскам, але на захад ад мяжы з Польскай рэспублікай) вырабляюцца вельмі добрыя драўляныя малатарні і арфы. З лыка ўсюды плятуць лапці, вырабляюць рагожы, мачалу, рэшаты; з лазы робяць кошыкі, часамі вельмі выгодныя і прыгожыя. Хутка пашыраецца выраб кошыкаў у тых месцах, дзе лазой засаджаюць пескавыя выдмы, схілы раўчакоў або берагі асушальных канаў. З іншых галін саматужніцтва ўсюды мае вагу ганчарства, шмат па якіх мястэчках (Капыль, Сьмілавічы, Узда) пашырана гарбарства²⁾ і г. д.

Фабрычная прамысловасьць на Беларусі накіравана галоўным чынам у бок апрацоўкі сельска-гаспадарчых produkтаў. Перад вайной адной з галоўных галін прамысловасьці быў выраб гарэлкі. Гарэлка выраблялася

¹⁾ Аб саматужных промыслах на Беларусі прагтай артыкул А. Уласава ў зборніку „Наша Ніва“, Вільня, 1920: „Хатнія промыслы ў Беларусі“. Стар. 20-27.
²⁾ Гарбаром у Капылі быў вядомы беларускі паэта Цішка Гартны (Жылуновіч).

па буйных і сярэдніх дварох пераважна з бульбы і вывозілася ў вялікай колькасці за межы, асабліва ў Маскоўшчыну. У гарадох існавала шмат дражджоўняў, на якіх вырабляўся другі важны продукт вывазу—дрождзі. Шмат у якіх гарадох існавалі яшчэ буйныя піваварні (У Вільні, Менску, Магілёве), а па маленькіх мястэчках захаваліся старасвецкія выраб мёду.

У час вайны замест бравароў пачалі адчыняцца крухмальні. У канцы вайны апрацоўка спажываных прадуктаў наагул амаль-што зусім спынілася. Толькі алейні, паравыя млыны ды крупярні вытрымалі прамысловы крызіс часоў вайны. Апрацоўка валакнянай матэрыі згуртавалася на Беларусі ў трох раёнах: каля *Беластоку* на захадзе, у *Ярцаве* на ўсходзе і ў *Клінцох* на паўднёвым усходзе. У першым з гэтых пунктаў вырабляюць пераважна сукно, драп, наагул апрацоўваюць воўну і часткай шоўк. У Клінцох таксама апрацоўвалі пераважна воўну; у Ярцаве—баваўну. Апрача таго, значныя фабрыкі панчоў і крамніны існавалі ў Вільні.

Як у лясным краі, на Беларусі хутка пашыралася апрацоўка дрэва. Даўней беларускі лес вывозіўся па рэках у плытох, у стане нячэсанага бяровеньня. У апошнія перад вайной гады ўва ўсіх лясных краінах пабудаваліся многалічныя пільні і фанерныя фабрыкі. Лес пачалі вывозіць пераважна пілаваны, болей каштоўны, які мог ужо вытрымаць перавозку ня толькі па рэках, але і па чыгунках. У Гомельшчыне, Віленшчыне і Меншчыне існуе шмат фабрык сернічак, цэлы шэраг фабрык вырабляе выключна саломку на сернічкі, якая вывозілася ўва Францыю, або пушачкі для сернічак. Прадукцыя сернічкавай і дрэваапрацоўчай прамысловасці перад вайной асабліва хутка ўзрастала. За кожныя 10 гадоў кошт яе павялічваўся ў 3 разы. Апрача дрэва і сернічак лес дае яшчэ важныя прадукты вывазу: смалу і шпігінар. Дробныя смалярні, дзягцярні і вугляпальні раскіданы па ўсіх лясах Беларусі. Паперні ў нас ёсць у Добрушы, Новавялейску, Шклове, Магілёўскай акругі, але на вываз вырабляе паперу галоўным чынам Добруская паперня (каля Гомля), адна з найвялікшых у ва ўсходняй Эўропе. Меншую вагу мае апрацоўка мэталу і мінэралаў. У Новавялейску да вайны была вялікая фабрыка кос, у Магілёўшчыне існавала адна буйная фабрыка цывікоў і дроту, ды ўсюды сустракаліся дробныя майстэрні, цагельні, значныя шкляныя гуты. Шкло вывозілася за межы, металёвыя вырабы і цэгла задавальнялі толькі мясцовыя патрэбы. Значныя заробкі насяленьню давалі розныя чыгуначныя майстэрні, асабліва пры вузлавых станцыях чыгунак. Гарбарні існавалі ў Сморгоні, дзе пасля вайны ад іх не засталася і руін, у Вільні, у Дзвінску, Ашмяне і Магілёве. Выраб табакі пашыраны ў Меншчыне, Віленшчыне і Горадзеншчыне.

Прымаючы пад увагу, што з Беларусі вывозяцца пераважна важкія і танныя тавары, можна сказаць, што асабліва выгодным зьяўляецца вадападзельнае палажэнне Беларусі на мяжы Дняпроўскага, Балтыцкага і Волскага вадазбораў. Важкія і танныя тавары ня могуць вытрымаць пе-

равозкі па каштоўных сухаземных дарогах; для вывазу іх найлепшымі дарогамі зьяўляюцца вадзяныя. Беларускія рэкі расцякаюцца ўва ўсё бакі ад асяродку нашай старонкі.

На ніз па рэках лёгка і танна можна сплаўляць нашае галоўнае багацьце—лес, нават неапрацаваны, у стане бяровеньня. Каб зрабіць сетку рэк яшчэ болей выгоднай для замежнага гандлю, іх ужо здаўна злучылі важнымі суднаходнымі каналамі, з дапамогай якіх Дняпроўскі вадазбор злучан з вадазборамі Дзвіны, Нёмну і Віслы.

З гэтых каналаў Бярэзінскі злучае прытоку Дняпра Бярозу з прытокай Дзвіны Вуллай; Агінскі злучае Ясельду, прытоку Прыпяці, з Шчарай, прытокай Нёмну; Каралеўскі злучае Піну, прытоку Ясельды, з Мухаўцом, прытокай Бугу; Аўгустоўскі злучае вадазбор Віслы з вадазборам Нёмну за дапамогай прытокі Віслы—Нарвы, прытокі Нарвы—Бабра і прытокі Нёмну—Чорнай Ганжы.

Ад часу разьвіцця чыгуначнай сеткі беларускія каналы страцілі сваю вагу, на іх перасталі зварочваць патрэбную ўвагу і нарэшце яны заняпалі і памялелі. Каб аднавіць іх значэнне, трэба правесці каштоўную працу па паглыбленьню іх. У канцы мінулага веку думка аб правядзеньні гэтай працы вельмі пашырылася.

З сухаземных дарог Беларусі найвялікшую вагу маюць чыгункі, з якіх некаторыя маюць міжнароднае значэнне. Такі характар маюць чыгункі Ленінград-Дзвінск-Вільня-Варшава-Вена, Масква-Смаленск-Менск-Берасьце-Варшава, Ленінград-Віцебск-Жлобін-Кіеў, Рыга-Дзвінск-Віцебск-Смаленск-Арол і г. д. Гарады і мястэчкі, што ляжаць каля станцый гэтых чыгунак, асабліва каля вузлавых станцый, зьяўляюцца галоўнымі асяродкамі ўнутранага і замежнага гандлю Беларусі. Значна меней важны ў цяперашнія часы шосы, але ў свой час (у XIX в.) гэтыя дарогі мелі такую-ж вагу, як сучасныя чыгункі, асабліва 2 галоўныя шосавыя магістралі: Ленінград-Кіеўская і Маскоўска-Варшавская. (Адшукай іх на карце Беларусі. Праз якія гарады яны праходзяць?).

Рэшткамі старасветчыны зьяўляюцца старыя шляхі або гасьцінцы, якія з даўных часоў пераразаюць у розных кірунках нашу старонку. Абсаджаныя бярозкамі, падобныя да прысад, яны дадаюць шмат красы нашаму краю, але гандлёвую вагу сваю яны ўжо даўно зусім страцілі.

За межы Беларусь, як мы ўжо бачылі, вывозіць лес, смалу, дзёгаць, шпігінар, драўляныя вырабы, сернічкі, прасаванае сена, мяса, сала, масла, яйкі, садовіну, лён, пнянку, сьпірытус, шкло, лекавыя расьліны. Узамену за гэта з-за межаў сюды прывозяць вугаль, металы, галынтарэю, крамніну, соль, прадукты замежнай апрацоўчай прамысловасці, газу, цукер, пшаніцу. Апрача таго, шмат якія тавары перавозяцца транзытам праз Беларусь з Украіны і Маскоўшчыны на захад і наадварт. З другога

боку і Беларусь, каб вывезці свае тавары на сусветны рынак, мусіць правозіць іх праз Латвію, Літву, Польшчу або Украіну да бліжэйшых морскіх прыстаняй.

У добрым становішчы знаходзіцца ўнутраны гандаль на Беларусі. У даўнейшыя часы гэты гандаль адбываўся пераважна на кірмашох. Цяпер кірмашы страцілі сваё даўнейшае эаномічнае значэнне. На іх прадаюцца саматужныя вырабы сялян, на іх сяляне купляюць жывёлу і сельскагаспадарчыя прылады. Значна болей важную ролю ў сучасным гандлі маюць пункты сталага гандлю—прыстані на рэках і асабліва чыгуначныя станцыі.

Паводле прыродных асаблівасцяў Беларусь можна падзяліць на 6 краін: 1) Палесьсе, 2) Заходня-Беларускія ўзгор'і, 3) Наддзевіньне, 4) Дняпроўскія ўзгор'і, 5) Вокаўскі лес, 6) Беларускі лесастэп.

Палесьсе абымае паўднёвую і паўднёва-заходнюю часткі Беларусі. Гэта надзвычайна роўная вялікая нізіна, пакрытая лясамі і балотамі. Большая частка гэтай краіны ляжыць толькі на 40-80 сажняў вышэй роўня мора. Грунты ў Палесьсі пераважна пескавыя, прычым часта пяскі складаюцца ў тыповыя пескавыя выдмы, якія маюць выгляд падкоў.

Некаторыя вучоныя кажуць, што пасля сканчэння ледавіковай эпохі Палесьсе было сухой бясплоднай пустыняй, і сучасныя выдмы зьяўляюцца рэшткамі вялікіх пескавых пустак, якія тады пакрывалі ўсю гэтую краіну.

Другія кажуць, што пасля ледавіковай эпохі тут, на ўсёй прасторы ад Заходня-Беларускіх узгор'яў да гранітнага Украінскага гора, утварылася вялікае несалонае возера або так званае „Геродотава мора“. З поўначы і з поўдня ў гэтае возера сцякала многа рэчак, кожная з якіх размывала ў сваёй вышніавіне пласты зямных парод і продукты гэтага размывання—пясак і глей—несла на ніз у возера. Глей у стане муці сплываў далей па рацэ, якая выцякала з гэтага возера, а пясак асаджваўся на дне і патроху завальваў, запаўняў возера. Дно „Геродотава мора“ што-год павышалася, возера мялчэла, потым пачало заплываць травой і нарэшце перавярнулася ў вялікае бязьмежнае балота.

Дзякуючы роўнасці Палесься, рэкі яго маюць вельмі малы нахіл дна і цякуць надзвычайна павольна, марудна. Галоўная рака краіны—Прыпяць—і большасць яе прытокаў цякуць пераважна ў нізкіх берагох і шырока разліваюцца пры павялічэнні колькасці вады ў рэчышчах, напрыклад, увясну.

Месцам берагі рэк складаюцца з рэчных адкладаў і ляжаць грэблямі ўдоўж рэчнай плыні. У такіх выпадках рэкі часамі цякуць вышэй балот і поплаваў, якія ляжаць абалал іх. Часта, напрыклад, у так званым Зарэччы, у вышніавіне Прыпяці, рэкі распадаюцца на сотні адток, пераплятаюцца адна з адной, утвараючы безліч астраўкоў, раздзеленых рэчнымі пратокамі. Злучаючыся паміж сабой, Прыпяць, Стаход, Стыр і іншыя рэкі Зарэчча ствараюць такую сетку астравоў і пратокаў, якую

можна спаткаць хіба толькі ў дэльтах вялікіх рэк. Увясну ўсе гэтыя рэкі і пратокі шырока разліваюцца, заліваюць суседнія балоты і сенажаці і выглядаюць цэлым морам цякучай несалонай вады.

Па бязьмежных балотах Палесься ўсюды залягае пласт торфу, які кожны год нарастае, утвараючыся з спархнелых расьлін.

Сярод балот і тарфавішчаў трапляюцца і вазёры, звычайна недаступныя, з нізкімі балотнымі берагамі. Найвялікшае з іх—возера Князь або Жыд—ляжыць у самым асяродку краіны на поўнач ад Прыпяці і ня мае сточнай ракі.

Мал. 89.—Базар у Бабруйску.

Вялікая колькасць вады ў Палесьсі адбіваецца на клімаце краіны. Улетку Палескія балоты змяняюць сьпякоту, так што роўнацёплыя лініі (ізотэрмы) ліпеня выгінаюцца над Палесьсем на поўдзень.

Паводле сваёй расьліннасці Палесьсе мае шмат цікавых асаблівасцяў. Сярод расьлінных згуртаваньняў, апрача лясоў, пачэснае месца займае травяное балота. Імшараў тут параўнаўча мала, бо большасць балот заліваецца ўвясну вадой рэк, а тарфяны мох ня любіць цякучай вады. Асака, бабок, лотаць, чарот—вось тыповыя расьліны палескіх балот. Некаторыя з тутэйшых расьлін зьяўляюцца рэшткамі даўно зьнікшай расьліннасці нашага пасу і не сустракаюцца ў суседніх старонах*).

* Напрыклад—Azalea pontica (понтыйская азалея).

Ёсьць тут многа асаблівасьцяў і ўжывельнасьці. Па забалочаных няпрыступных рэчках Палесься лягчэй, як дзе, можна знайсці бабра, выдру. Па вазёрах і балотах краіны сустракаюцца чарапахі, рэкія ў іншых частках Беларусі. (Якія птушкі жывуць па травяных балотах?).

Насельнікі Палесься паводле сваёй мовы належаць да двух народаў. На поўнач ад Прыпяці рашуча пераважаюць беларусы, на поўдзень ад гэтай ракі, а таксама на захадзе краіны мацней адчуваецца ўкраінскі ўплыў. Люднасьць Паўднёвага Палесься, так званыя пінчукі, лічыцца за мешаніну беларусоў і ўкраінцаў. Жывучы сярод непраходных балот і ля-

Мал. 90.—Кабета з-пад Пінску.

соў, паляшукі захавалі ў сваёй мове, у сваіх поглядах і звычаях асабліва многа славянскай старасьветчыны. Казкі, легенды, абрадавыя песьні паляшукі прасякнены чыста беларускім духам фантастыкі, верай у ваўкалакаў, ведзьмакоў, лясуноў і г. д. Вопратка, страва, будынкі паляшукі маюць усе тыповыя адзнакі беларускага.

Ральніцтва, дзякуючы пяскавым грунтам, грае значна меншую ролю ў жыцці насельнікаў, чымся ў іншых краінах Беларусі. Вялікая колькасць заліўных і балотных сенажаці дазваляе тут трымаць асабліва многа жывёлы. Гадоўля жывёлы дае больш карысьці, як ральніцтва, хаця яе разьвіццём і перашкаджае адсутнасьць

выгодных дарог, па якіх можна было-б вывозіць мяса, скуры і да т. п. Большую вагу, як у іншых краінах Беларусі, мае і рыбацтва. Рэкі і вазёры даюць заробкі тысячам людзей. Насельнікі лярэчных вёсак шмат дзе

зусім адарваліся ад ральніцтва, разьязджаюць па Прыпяці і Дняпры, гоняць плыты, будуць рэчныя судзіны, сплаўляюць лес, працуюць на пільнях.

Асаблівасьцю ральніцтва ў краіне зьяўляюцца адносна вялікія засе-вы бульбы, якой тут сеюць болей, як аўсу, і многа болей, чым ячменю. Бульба йдзе на бравары, бульбай кормяць сьвіней, якіх тут асабліва многа. Па пясках добра расьце грэчка, і з гэтай прычыны яе тут таксама сеюць значна болей, як пад Менскам або пад Вільняй. З другога боку, параўнаўча мяккі клімат дазваляе сеяць многа проса, якое ў Паўночнай Беларусі расьце кепска. Пры добрым доглядзе шмат якія прасторы Палескіх балот маглі-б быць перавернены ў добрую ральлю. Для гэтага перш-на-перш патрэбна асушэньне балот з дапамогай канаў і каналаў. У канцы мінулага стагодзьдзя такую працу распачала экспэдыцыя генэрала Жылінскага. Дзякуючы працы гэтай экспэдыцыі вялізныя прасторы непраходных балот ператварыліся ў добрыя сенажаці і гонкія лясы.

Галоўнай заганай Палесься зьяўляецца адсутнасьць выгодных дарог. Па астравах сярод балот раскідана шмат такіх вёсак і хутароў, якія ў працягу болей за палову году зусім адрэзаны ад усяго культурнага сьвету. Праз балоты і дрыгвы, што аддзяляюць такія куткі ад чыгунак, або зусім нельга пралажыць дарог, прыгодных для калёснай язды, або калі з дапамогай грэбел іх і ўдалося пракласьці, дык па іх можа адбывацца рух калёс толькі ў самыя сухія гады. Насельнікі вёсак, адзеленых ад іншых месц такімі балотамі, мусяць купляць усе патрэбныя для сябе рэчы і прадаваць свае тавары выключна ўзімку, калі балоты і рэкі замяраюць. З некаторых вёсак можна выехаць улетку толькі вадой на чаўнох. Рэкі ў Палесьсі да канца мінулага веку былі адзінымі дый цяпер зьяўляюцца галоўнымі дарогамі. Каля іх пабудованы галоўныя месцы, каля іх найгусьцей жыве й сялянства. Вялікія зьмены адбыліся ў гаспадарчым жыцці краіны пасля пракладаньня так званых Палескіх чыгунак і перш за ўсё пасля правядзеньня чыгункі з захаду на ўсход з Берасьця ў Гомель. Каля станцыі гэтай чыгункі пабудавалася многа новых мястэчак, адчынілася многа новых пільняў, гут і сенапрасавальняў. Прасаване сена пачалі з таго часу вывозіць адсюль за межы Беларусі; пачаў пашырацца гандаль лесам і жывёлай, сьпірытусам, рыбай і салам.

Каля Палескай чыгункі ляжаць найвялікшыя з сучасных гарадоў краіны. На захадзе на рацэ Буг каля скрыжаваньня Палескай і Маскоўска-Берасьцейскай чыгунак ляжыць *Берасьце* (перад вайной каля 50 тыс. нас., а ў 1919 г.—14 тыс.). Лежачы блізка мяжы Украіны, Польшчы і Беларусі, Берасьце мае вялікую гандлёвую вагу, але болей вядомы гэты горад сваёй крэпасцю (пабудаванай з 1831 г.), якая лічылася адной з лепшых крэпасцяў былай Расіі. У час сусьветнай вайны горад быў зруйнаваны снарадамі і да цяперашняга часу не паспеў адбудавацца. Таксама моцна пацярпеў ад вайны *Пінск* (перад вайной каля 35 тыс. нас., а ў 1919 г.—толькі 21500), што ляжыць на рацэ Піне і на чыгунцы з Берасьця ў Бранск. Паміж гэ-

тым горадам і Кіевам адбываўся бойкі паражодны рух; праз горад з Украіны ў Польшчу і Нямеччыну; правозілі шмат збожжа, сала і пянькі. Далей на ўсход на скрыжаванні чыгунак Берасьце-Бранск і Вільня-Роўна ляжыць *Лунінец* (8 тыс. насельн.), невялікае мястэчка, якое нават звалася сялом да самай вайны. Цяпер гэта важны чыгункавы вузел, значэньне якога павялічваецца, дзякуючы таму, што блізка на ўсход ад яго аказалася політычная мяжа між Б.С.С.Р. і Польшчай.

Яшчэ далей, на астравах вусьця Гарыні, стаіць вялікае мястэчка *Давід-Гарадок* (7500 насельн.). Гэта тыповы палескі гарадок, злучаны з рэштай сьвету толькі рэчнымі дарогамі. Насельнікі яго займаюцца будаваньнем рэчных судзін, рыбацтвам, плытніцтвам і гандлем.

Мал. 91.—Бабруйск. Рака Бяроза. З правага боку адна з веж Бабруйскай крэпасці.

Яшчэ болей вядома мястэчка Мазырскай акругі *Тураў* (6200 насельн.), якое ляжыць ужо ў межах БССР на Прыпяці блізка-што ў асяродку Палесься. Гэта старадаўнае мястэчка, сталіца даўнага Тураўскага княства, калісь вялікі і багаты гандлёвы горад, рэлігійны, культурны і эаномічны асяродак Палесься. З XV в. Тураў заняпаў. Акруговы горад *Мазыр* (8300 нас.) ляжыць яшчэ ніжэй на Прыпяці на высокім правым беразе гэтай ракі. Гэта таксама вельмі старое места, вядомае з даўных часоў. Праз Мазыр праходзіць чыгунка, якая злучае яго з Ленінградом праз Жлобін і з Кіевам праз Карасьцень.

Ніжэй на Прыпяці ў межах Беларусі няма значных местаў; а на Палескай чыгунцы каля Дняпра ляжыць павятовае места *Рэчыца*

(14700 насельн.), якое мае шмат пільнай і гандлюе лесам. Ніжэй на Дняпры каля сутокі Дняпра і Сожа ляжыць *Лоеў* (4200 насельн.), ад якога адыходзяць паражоды на Гомель, на Магілёў, на Бабруйск і на Кіеў. Але самы вялікі горад Палесься—*Гомель* (68 тысяч насельн.), які ляжыць на скрыжаванні Лібава-Роменскай (цяпер Заходняй) і Палескай чыгунак, на Сожы. Значэньне Гомля грунтуецца на яго палажэньні на важных дарогах, на мяжы Палесься і Беларускага лесастэпу, блізка ад граніцы з Украінай. Цяпер гэта губэрскі горад з буйной дрэвапрацоўчай прамысловасьцю і бойкім гандлем.

На паўночных ускрайках Палескай нізіны ляжаць: Бабруйск, Жлобін і Рагачэў. Акруговы горад *Бабруйск* (33477 насельн. у 1923 годзе) пабудаваны на р. Бярозе ў тым месцы, дзе яе перарэзалі Заходняя чыгунка і шосы на Берасьце, на Маскву і на Магілёў. Гэта—найвялікшы асяродак ляснога гандлю з многалічнымі пільнямі. Бабруйская крэпасць грала значную ролю ў 1812 г., але страціла сваё значэньне, а цяпер зруйнавана ў час вайны з Польшчай (у 1920 годзе).

Жлобін (10 тыс. нас.) ляжыць на Дняпры каля перасячэньня яго Лібава-Роменскай і Ленінград-Карасьценьскай чыгункамі. У апошнія часы гэты горад хутка ўзрос і зрабіўся важным гандлёвым пунктам.

Рагачэў (11 тыс. насельн.) ляжыць на шосе Бабруйск-Масква, над Дняпром каля Ленінград-Жлобінскай чыгункі. Узрастаньне Жлобіна зьямяняе яго гандлёва-прамысловую значнасьць.

Краіна Заходня-Беларускіх узгор'яў аймае паўночна-заходнія часткі Беларусі і зьяўляецца найважнейшай, найбагацейшай і самай культурнай краінай нашай стараны.

Ледавік пакрыў гэтую краіну асабліва грубым пластом морэн, так што мала дзе сьвідраваньнем глыбокіх калодзежаў можна было выявіць тыя пласты земных парод, што ляжаць пад гэтымі морэнамі. З ледавіковага навалу склаліся тут вялізныя ўзгоркі, груды і горы, часта нібы засеяныя ледавіковым каменнем.

З паўднёвага ўсходу на паўночны захад, утвараючы некалькі заломістых паваротаў, краіну пераразае Нёман. Пачынаючыся на высокіх узгор'ях на паўдн. захад ад Менску, Нёман затым трапляе ў глыбокую лагчыну, па якой і бяжыць сярод прыгожых стромкіх узгоркаў.

Лагчына, па якой бяжыць Нёман, належыць да вялікіх пасляледавіковых далін, падобных тым, якія мы бачылі ў Паўночна-Усходняй Нямеччыне і ў Сярэдняй Польшчы.

Да Нёманскай лагчыны падобна даліна яго галоўнай прытокі Шчары, па якой пралягае вадзяная дарога з Дняпра ў Нёман.

На захад ад Шчары і Сярэдняга Нёмну ляжаць так званыя Ваўкавыскае і Горадзенскае ўзгор'і. На поўдні гэтыя ўзгор'і пераходзяць у балотныя прасторы Палескай нізіны, на захадзе замяняюцца роўнямі

супескавымі прасторамі Падляся. Паміж Шчарай і вышнявінай Нёмну ўздымаецца высокае Навагрудзкае ўзгор'е, пакрытае ўраджайнай сугліністай глебай і з гэтай прычыны густа залюдненае.

На паўночны ўсход ад Нёмну навокала вадазбору галоўнай правай прытокі Нёмну—Вяльлі—падковай цягнуцца так званыя Вялейскія ўзгор'і. На поўнач ад Вяльлі ляжыць багатае вазёрамі Сьвянцянска-Докшыцкае ўзгор'е. Тут ляжыць між іншым найвялікшае возера Беларусі—Нарач. Удоўж левага берагу Вяльлі ляжыць Віленскае ўзгор'е, якое на поўнач над Вяльлёй стромка абрываецца, а на паўднёвы захад павольна зьніжаецца, пераходзячы ў Лідзкую раўніну, што ўпіраецца ў даліну сярэдняга Нёмну. На ўсходзе, ад усходняга канца Сьвянцянска-Докшыцкай грады на паўднёвы захад, цягнецца Менскае ўзгор'е, якое такім чынам злучае Сьвянцянска-Докшыцкае з Віленскім. Менскае ўзгор'е зьяўляецца найвышэйшым на Беларусі. Тут між іншым ляжыць і Лысяя Гара, найвышэйшы пункт нашай стараны (160 саж. над р. м.). На паўднёвы ўсход з Менскага ўзгор'я зьбягаюць прытокі Прыпяці і Бярозы, так што гэтае ўзгор'е ўваходзіць у склад галоўнага эўропэйскага вадападзелу, які аддзяляе вадазбор Міжземнага і Чорнага мораў ад вадазбору Атлянтычнага акіяну, Нямецкага і Балтыцкага мораў.

Усходняй мяжой краіны трэба лічыць даліну Бярозы, па якой пралягае вадзяны шлях з Дняпра ў Дзвіну.

Калісь па гэтай даліне бегла на поўдзень у Дняпро значна большая рака, да якой належала вышнявіна Дзвіны. Такім чынам Дзвіна ў тыя часы бегла не на паўночны захад у Балтыцкае мора, а зварочвала ніжэй Віцебску на паўднёвы захад і па лагчыне Бярэзінскага каналу і ракі Бярозы трапляла ў Дняпро.

Клімат краіны Заходня-Беларускіх узгор'яў досыць мяккі, грунты досыць ураджайныя. Асабліва ўрадлівымі лічацца суглінкі Навагрудчыны і Случчыны.

Земляробства тут зьяўляецца карысьнейшым заняткам, чымся ў Палесьсі. З гэтай прычыны лясоў тут засталася меней, як там; большую частку тутэйшых лясоў здаўна павысякалі і перавярнулі на нівы. Толькі па вышнявіне Бярозы, дзе глеба горшая, пераважна пеская, лясоў захавалася яшчэ многа. На захадзе толькі астраўкамі сустракаюцца густыя пушчы (Белавеская на мяжы з Палесьсем, Горадзенская, Аўгустоўская, Рудніцкая, Налібоцкая).

Насельнікі краіны—пераважна тыповыя беларусы, мова якіх лягла ў аснову беларускай літаратурнай мовы*). Толькі на захадзе каля мяжы з

*) Найчысьцейшая беларуская мова пашырана ў ваколіцах Менску. На захад ад Шчары, як і ў Палесьсі, жывуць так званыя сакуны, у гаворцы якіх канчаток „ся“ на канцы дзеясловаў вымаўляецца як „са“. Напрыклад, замест „радзіўся“—там гавораць „радзіўса“ і г. д.

Літвой і з Польшчай прымячаецца значны польскі ўплыў. У Вільні і Беластоку жыве многа палякоў, але навокала гэтых гарадоў большасьць сялянства складаецца з беларусоў. У рэшце краіны процант чужамоўных народаў зусім невялікі. Дзякуючы блізкасьці да Заходняй Эўропы, мясцовая люднасьць адзначаецца большай культурнасьцю і большай нацыянальнай сьвядомасьцю. Тут раней за ўсё разьвілася беларуская культура, тут-жа распачалося і беларускае адраджэньне.

У межах краіны земляробства рашуча пераважае над іншымі заняткамі, але параўнаўча з Палесьсем ральніцтва тут мае трохі іншы характар. Як і там, галоўным збожжам тут зьяўляецца жыта, але аўсу тут сеюць болей, як бульбы, а ячменю болей, як грэчкі. Значна болей тут сеюць пшаніцы, а ў Случчыне і Навагрудчыне пшаніцай-азімкай засяваюць нават большыя прасторы, як грэчкай. З гэтага кутка Беларусі збожжа нават вывозіцца як у суседнія гарады, так і за межы краіны. Па Вышняй Бярозе ў Барысаўшчыне сеюць многа гароху, значную частку якога косяць на корм жывёле. Засевы кармавых траў і лубіну тут, як і ўсе

палепшаны ў сельскай гаспадарцы, пашырыліся болей, як у іншых месцах Беларусі. Па ўраджайнай суглінкавай глебе тут добра ўзрастае садовіна, асабліва йгрушы, якімі найболей сьлыне краіна (случкія бэры, сапяжанкі). Насяленьне краіны жыве значна гусьцей, як у іншых частках Беларусі; асабліва-ж густое насяленьне ў ураджайным Навагрудзкім узгор'і і ў ваколіцах вялікіх гарадоў: Беластоку, Вільні, Менску.

Мал. 92.—Беларускі дудар (з Віленшчыны).

У ваколіцах *Беластоку* (каля 86 тыс. насельнікаў), які ляжыць блізка заходняй мяжы Беларусі, вельмі пашырылася фабрычная прамысловасць. Беласток—галоўны прамысловы горад Беларусі. Асабліва многа тутакі ткацкіх, прадзільных і суконных фабрык. Тысячы краўцоў вырабляюць там тандэтную вопратку, якую вывозяць у ва ўсе куты Заходняй Беларусі. Праз Беласток праходзіць некалькі вельмі важных чыгунак і ў тым ліку дарога з Ленінграду і Вільні на Варшаву. Дзякуючы гэтаму, горад мае важнае гандлёвае значэнне.

На ўсход ад Беластоку цягнецца чыгунка на Баранавічы. Каля гэтай дарогі ляжаць гарады *Ваўкавыск* (8500 нас.) і *Слонім* (10000 нас.) з прыстанню на Шчары. На ўсход ад Слоніму за Шчарай пачынаецца вельмі прыгожая ўзгаркаватая мясцовасць, так званая Слонімскай Швайцарыя, а яшчэ далей на скрыжаванні некалькіх чыгунак пабудавана маладое, але ўжо багатае і гандлёвае места *Баранавічы* (у 1919 г. 10373 нас.). Цяпер гэта галоўны гандлёвы асяродак тэй часткі былай Меншчыны, якая пасля вайны адышла да Польшчы. У ваколіцах Баранавіч на ўраджайных грунтах Навагрудскага ўзгор'я існуе шмат дробных і сярэдніх гарадоў і мястэчак, з якіх найбольш важны: *Навагрудак* (5 тыс. нас.), калісь багаты горад і сталіца Беларуска-Літоўскай дзяржавы, гаспода слаўнага князя Мяндоўга і беларускага мітрополіта (у XV веку). Цяпер гэта глухі, хаця й прыгожы гарадок.

На ўсход ад Баранавіч ляжыць *Несвіж* (6 тыс. нас.), даўная сядзіба Радзівілаў з старасьвецкім харошым замкам гэтых старабеларускіх магнатаў. Калісь тут існавалі багатыя бібліотэкі, друкаваліся кальвінскія кніжкі, красавалі мастацтва, навука, прамысловасць.

На дарозе з Беластоку ў Вільню найвялікшымі месцамі зьяўляецца *Горадня* або *Горадзен* (28200 нас. у 1919 г.), што ляжыць на Нёмне, ужо блізка ад нямецкай і літоўскай граніц. Гэта стары прыгожы беларускі горад, які дасягнуў асабліва высокага росквіту ў XVIII в., калі тут існавала шмат фабрык, сярэдніх і нават вышэйшых школ і іншых культурных устаноў. Тут збіраўся пачарэе кожны трэці з польскіх соймаў, тут адбылася і нарада сойму, які падпісаў акт аб другім падзеле Польшчы (1793 г.). Расійскі ўрад зрабіў Горадню крэпасцю, якая была зруйнаваная ў час сусветнай вайны. Прамысловае значэнне Горадня захавала і да гэтага часу. Яшчэ й цяпер там ёсць буйныя табачныя фабрыкі, мылаварні, цагельні.

Але значна большую вагу мае *Вільня* (129000 нас. у 1919 г.), старасьвецкая сталіца вялікага Беларуска-Літоўскага княства, якая ляжыць на р. Вяльлі на скрыжаванні Лібава-Роменскай, Ленінградска-Варшаўскай і Вільня-Ровенскай чыгунак. Горад гэты ляжыць сярод прастораў, залюдненых беларусамі, але вёрст за 50 на захад ад яго ўжо пачынаюць пераважаць літоўцы.

Такім чынам, у часы супольнага дзяржаўнага жыцця беларусоў і літоўцаў, Вільня ляжала бязмальшто ў самым асяродку Літоўска-Беларускага княства. Гэтым і тлумачыцца гістарычнае значэнне гэтага гораду. У XIV веку літоўскія князі зрабілі Вільню сваёй гасподай, сталіцай Літоўска-Беларускага княства. У Вільню панаяджала шмат беларускага баярства, майстраў, рамясьнікоў, гандляроў, культурных дзеячоў і г. д. Толькі пасля злучэння Літоўска-Беларускай дзяржавы з Польшчай сюды пачалі насяджаць і палякі, і беларуская культура пачала тут адступаць перад польскай, а Вільня часова заняла польскі дух, адчынілася шмат польскіх школ і ў тым ліку універсітэт, які праіснаваў толькі 30 гадоў. У канцы XIX в. Вільню старэнна амаскальваў расійскі ўрад, але, ня гледзячы на

гэта, польскія ўплывы там пераважалі. Толькі ў XX веку пачалося беларускае адраджэнне ў старадаўняй Беларуска-Літоўскай сталіцы. Пачалі выдацца беларускія газеты і кніжкі, пачала пашырацца і мова беларуская.

Для беларусоў Вільня была нацыянальнай і рэлігійнай сьвятыняй. Віленскі абраз Вострабрамскай боскай маткі карыстаўся пашанай як сярод праваслаўных, гэтак і сярод каталікоў. Цяпер Вільня побач з Менскам зьяўляецца важным асяродкам беларускага культурнага руху, мае некалькі беларускіх школ і адноўлены універсітэт з выкладаннем навук у польскай мове.

Мал. 93.—Вільня. Вострабрамская капліца.

Як прамысловы асяродак, Вільня сярод беларускіх гарадоў займае другое месца (адстае толькі ад Беластоку). Тут вырабляецца многа во-

праткі, панчо, хутраў, абуцця; ёсьць у горадзе шмат гарбарань, пілень і г. д.

Вільня ляжыць у катліне, абкружанай прыгожымі гарамі; ваколіцы яе лічацца адным з найхарашэйшых куткоў Беларусі.

Адным з прадмесьцяў Вільні можна лічыць *Новую-Вялейку* (10 тыс. насельн.), невялікае, але бойкае прамысловае места на Лібава-Роменскай і Ленінградзка-Варшаўскай чыгунках.

На дарозе з Вільні ў Баранавічы найвялікшымі месцамі зьяўляецца *Ліда* (11500 насельн.), а на дарозе з Вільні ў Менск ляжаць *Смаргоні*—мястэчка, вядомае сваімі гарбарнямі, якія аднак былі зруйнаваны ў час нямецка-расійскай вайны, і *Маладэчна* (1700 насельн.)—важны чыгункавы вузел.

Мал. 94.—Менск. Пляц Волі. З правага боку будынак Вышэйшага Савету Народнай Гаспадаркі.

Усе вышэйпералічаныя месцы краіны ляжаць у межах Польскай рэспублікі. У межах БССР, на ўсход ад мяжы, пракладзенай паводле Рыскае ўмовы, найвялікшым горадам зьяўляецца *Менск* (107 тыс. насельн.), сталіца сучаснай БССР. Гэты стары, вялікі і багаты горад ляжыць на р. Сьвіслачы на скрыжаваньні Заходняй і Маскоўска-Беларуска-Балтыцкай чыгунак. Дзякуючы свайму палажэньню на гэтых дарогах, блізка ад заходняй мяжы Савецкага Саюзу, Менск зьяўляецца адным з самых гандлёвых пунктаў Беларусі і адначасна мае вялікае прамысловае значэньне.

Лежачы ў асяродку Беларускай зямлі, Менск натуральна зрабіўся галоўным асяродкам беларускага нацыянальнага руху і найважнейшым

культурным цэнтрам Беларусі. Вільня магла быць сталіцай толькі аб'яднанай Літоўска-Беларускай дзяржавы; Менск—чыста беларуская сталіца, найбольш прасякнёная беларускім духам. Тут знаходзяцца дзяржаўныя ўстановы БССР, беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт, сельска-гаспадарчы інстытут, беларускі, польскі і жыдоўскі педагогічныя тэхнікумы, беларускі дзяржаўны тэатр, музэй, багатая бібліятэка, інстытут беларускае культуры, дасьледчыя аэномічныя станцыі і шмат іншых навуковых і культурна-асьветных устаноў. Сюды з усіх куткоў Беларусі зьяжджаюцца беларускія пісьменьнікі і іншыя культурныя дзеячы.

З іншых гарадоў БССР у межах краіны Заходніх узгор'яў найважнейшымі зьяўляюцца акруговыя месцы Барысаў і Слуцак. *Барысаў* (17600 нас.) ляжыць на Бярозе, у тэй яе частцы, да якой дапльваюць параходы. Праз гэты горад (уласна кажучы праз яго прадмесьце Новы-Барысаў) праходзіць чыгунка з Менску на Маскву. Барысаў гандлюе лесам і славіцца сваімі пільнямі і вырабам сернічак. *Слуцак* (13700 насельн.) ляжыць блізка мяжы з Палесьсем на р. Случы ў вельмі ўраджайнай мясцовасьці. Гэты горад гандлюе збожжам і садовінай, якую тут купляюць гандляры з Ленінграду, Масквы і іншых гарадоў Маскоўшчыны. У тутэйшых цэрквах захавалася многа царкоўнай старасьветчыны.

Надзьвіньне або нізіна Дзьвіны абымае паўночную частку Беларусі і адзначаецца асабліва тыповым морэнавым краявідам. Хаця ледавіковы навал тут адклаўся танчэйшым пластом, як у Заходня-Беларускіх узгор'ях, але й тут, як і там, перш за ўсё кідаюцца ў вочы морэнавыя ўзгоркі і груды ды ледавіковае каменьне. Затое тут паміж высокіх узгоркаў засталася значна больш катлін, з якіх многія запоўніліся вадой і перавярнуліся ў вазёры. Нідзе больш на Беларусі няма такой вялікай колькасці вазёр, як тут. Некаторыя з гэтых вазёр, як, напрыклад, Дрысьвяты, Асьвейскае, Дзьвіньнэ і шмат іншых дасягаюць вельмі значнай велічыні. Дзякуючы вазёрам і ўзгоркам краявід гэтай краіны адзначаецца надзвычайным характам. Асабліва прыгожым краявідам сьлыне Віцебска-Невельскае ўзгор'е, што ляжыць на поўнач ад Дзьвіны і складаецца з вялізных, месцамі вельмі стромкіх узгоркаў, пакрытых буйным каменнем і парослых яловым ці хваёвым лесам. Віцебска-Невельскае ўзгор'е дасягае 140 сажняў над роўнем мора, а побач з гэтым лагчына Дзьвіны зьніжаецца да 40 м. н. р. м. Хістаньні вышынь паверхні—адна з тыповых асаблівасьцяў краіны. Рэкі краіны адзначаюцца досыць шпаркім бегам. Шмат у якіх месцах іх дарогу пераразаюць груды ледавіковага навалу або старадаўнія долёмітавыя скалы. У такіх месцах рэкі прабіваюцца праз гэтыя камяністыя груды і ўтвараюць невялікія парогі. Ёсьць такія парогі і на галоўнай рацэ краіны Дзьвіне, напрыклад, каля Віцебску, але яны ня могуць лічыцца значнай перашкодай для руху судзін.

Лагчына, па якой цячэ Дзьвіна, пераходзіць на захадзе ў Надбалтыцкую нізіну Латвіі і зьяўляецца нібы брамай, па якой вільгатныя вя-

тры з Балтыцкага мора могуць лёгка пранікаць у самае сэрца краіны. З гэтай прычыны клімат тутака вільгатны, хмарны, ападкаў выпадае многа (да 600 мілім.), можна сказаць болей, як трэба. Гэтым тлумачыцца вялікая колькасць балот, пераважна імшараў. Лясоў тут меней, як у Палессі або на Бярэзінскай вышнявіне, але яшчэ хапае, асабліва ў вышлявіне Дзвіны. Грунты рознастайныя, пераважна суглінкавыя і супяскавыя; у Невельскім узгор'і пераважаюць цяжкія глістыя глебы; на крайнім усходзе многа тыповых падзолаў. Гаспадарка тут стаіць горай, як у Меншчыне ці Горадзеншчыне, ужываюцца горшыя сельска-гаспадарчыя прылады.

З асаблівасцяй ральніцтва варта адзначыць значную вагу ячменю, якога тут сеюць болей, як бульбы. З тэхнічных раслін асабліва многа сеюць лёну, які, як ведама, добра выносіць вільгатны і параўнаўча халодны клімат. Апрача ральніцтва сяляне займаюцца лясным промыслам і сплавам мясцовых тавараў: ячменю, лёну і лесу ўніз па Дзвіне ў Латвію. Значная частка насельнікаў не знаходзіць заробкаў у родным краі і йдзе на працу ў гарады, асабліва ў Ленінград і Рыгу.

З даўных часоў і да цяперашняга моманту Наддзвінне града значную ролю ў гандлёвых зносінах паміж Усходняй і Заходняй Эўропай. Ужо ў XII в. па Дзвіне адбываліся бойкі зносіны між слаўным і багатым Полацкім княствам і нямецкімі гандлёвымі гарадамі. Потым нямецкія гандлёвыя фірмы пабудавалі ў Полацку свае канторы і трымалі там сваіх агентаў. Па сваім багацці ў тыя часы Полацк супарнічаў з Ноўгарадам, але жыў асобным, незалежным ад яго жыццём. Тым меней сувязі меў Полацк з Кіевам; Полацкае княства мела сваіх князёў, якія не прызнавалі найвышэйшай улады Кіеву і часта з ім ваявалі. Нават у тыя часы, як Полацкае княства, гэтая першая Беларуская дзяржава, злучылася з Літвой, гандлёвае значэнне Полацку заставаўся вельмі значным. У XVII веку краіна пачала занепадаць, але ў XIX в. зноў аджыла.

Праз краіну праходзіць важная чыгунка з Рыгі ў Арол, па якой адбываецца гандаль Паўднёвай Маскоўшчыны і Украіны з Латвіяй. На гэтай чыгунцы ляжаць і галоўныя гарады краіны: Дзвінск, Полацк і Віцебск—усе на берагох Заходняй Дзвіны. У *Дзвінску* (або Дынабург, каля 110 тыс. насельн.) Рыга-Арлоўская чыгунка крыжэецца з Ленінградзка-Варшаўскай. У XIX в. расійскі ўрад пабудаваў тут магутную крэпасць, адыграўшую значную ролю ў час сусветнай вайны. Цяпер Дзвінск разам з сваімі ваколіцамі адышоў да Латвіі, але застаецца важным асяродкам беларускага руху. Тут ёсць шмат беларускіх школ і ў тым ліку беларуская гімназія. У ваколіцах Дзвінску ніжэй на Дзвіне існуе важная здароўніца Пагулянка, у якую зьяжджаецца лячыцца шмат хворых.

Полацк, даўная сталіца Беларусі, прынамсі найвялікшай яе часткі (Полацкага княства), у сучасны момант зьяўляецца бедным акруговым

местам (19 тыс. насельн.). Аб вялікай мінуўшчыне гораду сьведчаць толькі старасьвецкія будынкі даўных цэркваў.

Значэнне Полацку перахапіў *Віцебск* (91 тыс. насельн.), праз які праходзіць дарога Ленінград-Жлобін. Гэта таксама старасьвецкі горад, які бараніў сваю незалежнасць ад Літоўскага княства яшчэ даўжэй, як Полацк. Але ня страціў сваёй вагі Віцебск і да цяперашніх часоў. Ён бойка гандлюе з Латвіяй, Ленінградам і Паўднёвай Маскоўшчынай, вывозіць лён, лес, перапраўляе з усходу на захад пнякку і г. д. Паводле свайго гандлёвага абароту Віцебск не адстае ад Менску. Значную вагу маюць і прамысловыя прадпрыемствы гораду.

На поўнач ад Віцебску на дарозе ў Ленінград ляжыць чыгункавы вузел—*Невель* (13 тыс. нас.)—з вельмі прыгожымі, багатымі на вазёры і ўзгоркі ваколіцамі, а на паўночны ўсход ад Віцебску на Вышняй Дзвіне стаіць стары *Вяліж* (12 тыс. нас.), які адпраўляе па Дзвіне вельмі многа лесу і лёну.

Вокаўскі лес цягнецца ўдоўж усходняй мяжы Беларусі, аддзяляючы нашу старану ад Сярэдняй Маскоўшчыны. Гэта досыць высокае (да 300 м. н. р. м.), але роўнае плоскаўзвышша, складзенае з старадаўных вапнякоў (каменна-вугальнага часу) і ледзь прыкрытае тонкім пластом асноўнай морэны. Тут няма ні ўзгоркаў, ні вазёр, ні ледавіковага каменя, якімі гэтак багата Наддзвінне. Аднастайныя прасторы бярозавых ды асінавых лясоў тут чаргуюцца толькі з імшарамі ды дзе-ні-дзе перазаюцца далінамі рэк. У Вокаўскім лесе пачынаюцца шмат якія рэкі Усходняй Эўропы, у тым ліку Дняпро, Дзвіна і некаторыя прытокі Волгі. Такім чынам краіна ляжыць акурат на вадападзеле між вадазбораў Балтыцкага і Чорнага мораў з аднаго боку і Каспійскім вадазборам з другога. Нават самы назоў краіны „Вокаўскі“ лес выводзяць ад слова „Волакаўскі“ і тлумачыць тым, што праз яе, як праз вадападзел, „валаклі“, перацягвалі рэчныя судзіны з адной ракі ў другую. Выступаньнем на паверхню краіны вапнавых земных парод тлумачыцца карставыя зьявы, якія наглядалься ў розных месцах Вокаўскага лесу. Некаторыя мясцовыя рэкі цякуць месцам па паверхні, месцам пад зямлёй у пячорах, прамытых у вапняках. Сустрэкаюцца тут і вазёры, злучаныя паміж сабой падземнымі пратокамі. Клімат краіны халаднейшы і сушэйшы, як у іншых частках Беларусі, маразы тутака ўзімку мацнейшыя, рэкі замярзаюць на доўгі час, сьнег зьбіраецца найгрубейшым пластом.

Грунты краіны пераважна суглінкавыя; ураджайнасць досыць значная; апрача збожжа сеюць шмат лёну, а на поўдні і канопель. Як з Наддзвіння шмат сялян адыходзіць на заробкі ў Ленінград, гэтак з Вокаўскага лесу многа людзей ухадзіць на часовую працу ў Маскву і на будаваньне чыгунак у Маскоўшчыне і ў Сібіры. Наагул кажучы, сувязь краіны з Маскоўшчынай вельмі значная. У гаворцы тутэйшых беларусоў прымячаецца вялікая падмешка маскоўскіх слоў, дый ня мала тут жыве

побач з беларусамі і запраўдных маскоўцаў. Маскоўскія ўплывы адбіліся на спосабах земляўладання. Сяляне тут пераважна ўладаюць зямлёй супольна ўсёй вёскай і час ад часу зямлю пераразьмяркоўваюць згодна з зьменамі ў складзе сямей (перадзелы).

Гарадоў у краіне мала. На поўначы найвялікшым месцам зьяўляецца горад *Белы* (7 тыс. насельн.), што ляжыць на рацэ Вобшы, якая цячэ ў прытоку Дзьвіны—Мяжу. Адгэтуль па рэках на захад вывозяць лес, збожжа (авёс), лён, пнянку.

На заходняй мяжы краіны, на чыгунцы з Масквы на Смаленск, Менск і Берасьце, знаходзіцца важны прамысловы пункт *Ярцава* (12 тыс. нас.) з буйным вырабам бавоўнянкі.

Краіна Дняпроўскіх узгор'яў ляжыць па сярэдзіне Беларусі, так што з усіх бакоў яе абкружаюць іншыя беларускія краіны. На захадзе гэтая краіна мяжуеца з Заходня-Беларускімі ўзгор'ямі, на поўначы—з Надзьвіньнем, на ўсходзе—з Вокаўскім лесам, на поўдні—з Палесьсем і Беларускім лесастэпам. Краіна гэтая адраўняецца ад Вокаўскага лесу больш пасечанай паверхняй з вялікай колькасьцю ўзгоркаў і раўчакоў. Аснову краіны складае падземны груд вапнякоў (дэвонскіх, на поўдні крэйдавых), які адхіляе цячэньне Дняпра на захад аж да Воршы, дзе галоўная беларуская рака прабіваецца праз гэты груд і ўтварае так званы Кабяляцкі парог. Далей ад Воршы Дняпро цячэ ўжо проста на поўдзень, рассякаючы краіну на 2 часткі: заходнюю—з Аршанскімі ўзгор'ямі і ўсходнюю—з Задняпроўскімі ўзгор'ямі. На поўначы краіны між Дзьвіной і Дняпром праходзіць так званая Смаленская Брама—галоўны праход з Маскоўшчыны ў Сярэдняю Беларусь, Літву і Польшчу.

Грунты краіны рознастайныя, пераважна падзольныя, лясныя, але месцам, асабліва ў Задняпроўі, сустракаюцца ўраджайныя суглінкі. Сеюць тут, як і паўсюды на Беларусі, найболей жыта, далей пачарзе йдуць авёс, ячмень, бульба або грэчка. Апрача лёну сеюць многа канопель, асабліва па лепшых грунтах.

Лясоў тутакі яшчэ многа, і дрэва адгэтуль у вялікай колькасьці сплаўляецца на Украіну па Дняпры і па Сожы. Люднасьць краіны складаецца бязмаль-што выключна з беларусоў, да якіх тут прымешана толькі па гарадох некалькі процантаў жыдоўскай і маскоўскай люднасьці. На захадзе (у Магілеўшчыне) пануе найболей чыстая беларуская мова, на ўсходзе прымячаецца некаторы ўплыў Маскоўшчыны. У першыя часы гістарычнай эпохі тут жылі на поўначы крывічы, на поўдні—радзімічы. Дзякуючы вялікаму вадзяному шляху „з Вараг у Грэкі“, які праходзіў тады праз краіну, яна адзначалася магутным разьвіцьцём гандлю і багацьцем. На ўсходзе краіны на Дняпры, на зямлі крывічоў, ужо тады існаваў багаты горад *Смаленск* (цяпер 67 тыс. насельн.), у якім, як і ў Полацку, красавалі асьвета і гандаль.

Смаленск быў сталіцай багатага крывіцкага Смаленскага княства, якое праз доўгі час змагалася з Ноўгарадам і Кіевам, але некалькі разоў падпадала пад іх панаваньне. Злучыўшыся з Літвой, Смаленск зрабіўся важнай крэпасцю, якая зачыняла Смаленскую Брану з усходу. З XVI па XVII в. горадам заўладалі маскоўцы і зрабілі яго сваёй крэпасцю, але ў XVII в. ён ізноў злучыўся з Літвой. Як паўзьмежны горад, Смаленск некалькі разоў пераходзіў з рук у рукі, але ўвесь час заставаўся важным вайсковым пунктам, хаця некалькі разоў быў зруйнаваным дашчэнтку. Вельмі моцна пацярпеў горад у час вайны 1812 г. ад французаў.

Цяпер горад страціў сваю даўнейшую вайсковую вагу, але дзякуючы скрываўленьню ў ім двух важных чыгункавых шляхаў (Маскоўска-Менскага і Віцебска-Арлоўскага), вядзе бойкі гандаль з Віцебскам і Менскам, Сярэдняй і Паўднёвай Маскоўшчынай.

На захад ад Смаленску, на скрываўленьні Маскоўска-Менскай і Ленінград-Жлобінскай чыгунак, у тым месцы, дзе па Дняпры пачынаецца правільны рух параходаў, стаіць *Ворша* (20 тыс. насельн.). Калісь і тут была літоўская крэпасць, якая бараніла Літоўска-Беларускую дзяржаву ад маскоўцаў у тыя часы, як Смаленск падпадаў пад Маскву. У ваколіцах Воршы здабываюць найлепшую вапну.

Ніжэй Воршы на Дняпры і на чыгунцы, што вядзе ў Жлобін, стаіць гандлёвае жыдоўскае мястэчка *Шклоў* (6 тыс. насельн.) і багаты і прыгожы горад *Магілёў* (42 тыс. насельн.), каля якога крываюцца шосы з Бабруйска, Кіеву і Ленінграду.

У Задняпроўскіх узгор'ях найважнейшыя месцы: *Горкі* або *Горы-Горкі* (7 т. нас.), у якіх знаходзіцца найстарэйшая дасьледная станцыя ўсходняй Эўропы і вядомая вышэйшая сельска-гаспадарчая школа—адзін з найважнейшых і найстарэйшых (з 40-х гадоў мінулага веку) расаднікаў асьветы на Беларусі; *Амсьціслаў* (9 т. н.)—старасьвецкі беларускі горад, асяродак ураджайнага багатага на збожжа раёну, і *Рослаў* (23 тыс. насельн.) павятовы горад Смаленскай губэрні, на чыгунцы з Смаленску ў Бранск, з бойкім гандлем збожжам, лесам і пнянкой. У ваколіцах залягаюць значныя паклады фосфарытаў.

Беларускі лесастэп або Паўднёва-ўсходняя Беларусь ляжыць між Сожам і Дзянсой, мяжуючыся з Украінай і Паўднёвай Маскоўшчынай. Верхнія пласты земнай кары складаюцца тутакі з крэйды (або трэцічных адкладаў), па-над каторай адклаўся тонкі пласт ледавіковага навалу і месцам грубы пласт лёсу. Ад асаблівасьцяй лёсавага грунту залежаць і галоўныя адзнакі тутэйшага краявіду. Краіна гэтая ледзь прыметна павышаецца з захаду на ўсход і выглядае вялікай гладкай роўнядзьдэю бяз гор і ўзгоркаў, без каменя і ледавіковых вазёр. Толькі раўчакі ды яры пераразаюць гэтую краіну ў розных кірунках, ды даліны рэк з зрвістымі сьценамі надаюць рознастайнасьць паверхні. (Успомні пахаджэньне рэк у

тэй частцы Эўропы, якую пакрывае лёс). Рэкі цякуюць павольна, увясну шырока разьліваюцца і часта мяняюць свае рэчышчы, пакідаючы на месцы іх дугаватыя вазёры-старарэччы.

Клімат Беларускага лесастэпу сушэйшы, як у іншых краінах Беларусі, лета там гарачэйшае, ападкаў выпадае меней. Калісь гэтая краіна была голым бяздрэўным стэпам, але яшчэ ў перадгістарычныя часы пачала парастаць лесам, які спачатку зьяўляўся па ярох і рэчных далінах, а потым блізка-што зусім выціснуў адгэтуль стэпавыя травы. У часы панавання тут стэпаў лёс пакрыўся тлустай чорназемнай глебай, але пад лесам гэтая глеба выпаласкалася, зьялелла і перавярнулася ў шэрыя суглінкі або ў суглінкі на лёсе. Такія глебы пры добрай гаспадарцы таксама зьяўляюцца ўраджайнымі, а з гэтай прычыны чалавек з даўных часоў пачаў высякаць тутэйшыя лясы і большую частку іх перавярнуў на нівы. Цяпер лясоў тут засталася ўжо мала, а краіна выглядае зноў, як стэп, з раскіданымі па ім дубовымі гайкамі. Хаваёвыя бары сустракаюцца тут ужо радзей, як у рэшце Беларусі; найболей іх па пескавых грунтах каля рэк. Насяленне краіны—пераважна беларусы, патомкі радзімічаў; на поўдні да іх далучаецца прымешка ўкраінцаў, а па так званых „пасадах“ сустракаецца шмат старавераў—маскоўцаў, якія асталяваліся тут яшчэ ў XVII веку, калі іх ганіў і прасьледваў на Маскоўшчыне расійскі ўрад.

Гаспадарка ў краіне мае шмат асаблівасцяў. Апрача звычайных расьлін, пашыраных паўсюды на Беларусі, тут сеюць шмат канопель, значна болей, як лёну, табакі, цукровых буракоў. Па стараверскіх пасадах пашырана прамысловае гародніцтва.

Параўнаўча з іншымі краінамі Беларусі тут значна вышэй стаіць фабрычная прамысловасць. На захадзе ў *Новазыбкаве* (19 тыс. насельн.), *Злыньцы* (6 тыс. насельн.) існуюць значныя фабрыкі сернічак; па дварох трапляюцца цукраварні, па месцах шмат табачных фабрык, пенька-трапальнай, алейнай і г. д. Аднак найвялікшую прамысловую вагу мае выраб сукна ў *Клінцох* (16 тыс. насельн.). Места гэтае паводле сваёй прамысловасці можа спрацацца за першае месца з Беластокам. Дзякуючы чыгунцы Гомель-Бранск, якая праходзіць праз Клінцы, горад гэты мае лёгкі збыт сваёй тканіны як на ўсход, гэтак і на захад. Суконныя фабрыкі, гісэрні, гарбарні і алейні раскіданы ў вялікай колькасці і ў ваколіцах Клінцоў. З іншых гарадоў краіны варта заўважыць *Старадуб* (12 тыс. нас.), ціхі гарадок, асяродак ураджайнай акругі, багатай збожжам і пнянкой, і *Почап* (12 тыс. нас.) на чыгунцы з Клінцоў у Бранск, багатае гандлёвае места, вядомае вырабам пнянкі і алею.

На мяжы краіны на Дзясьне ляжыць моцна амаскалены стары горад *Бранск* (35 тыс. нас.). Цяпер гэта губэрскі горад, вядомы гандлем лесам, алеем і пнянкой. Дзясна ад Бранску робіцца гожай для руху парходаў і мае вялікае значэнне для вывазу гэтых тавараў. Аднак яшчэ

болей вагі маюць чыгункі, якія разыходзяцца ад Бранску ў шасць кірунках. Бранск адзначаецца буйной прамысловасцю, галоўным чынам жалезапрацоўчай. Асабліва вядома так званая бранская рэйка-пракатная фабрыка, адна з найвялікшых ува ўсходняй Эўропе. Яна ляжыць у месце *Бежыца* (20 тыс. насельн.) у ваколіцах Бранску. На поўнач ад Бранску здабываецца шмат жалезнай руды, існуе шмат гісэрань і рознастайных фабрык.

Паўночная Маскоўшчына.

Большую частку паўночнага ляснага пасу ўсходняй Эўропы займае Паўночная Маскоўшчына. Гэта вельмі вялікая старана, пераважна нізінная, месцам роўная, месцам узгаркаватая з рэдкай люднасцю, якая стварылася праз злучэнне фінскіх першапачатковых насельнікаў з славянамі, што надышлі сюды з Беларусі і Украіны.

Ледавіковы навал пакрывае гэтую старану таксама, як Беларусь і Надбалтыцкі край, і толькі на крайнім паўночным усходзе грунты складаюцца з адкладаў Ледаватага мора, якое насоўвалася туды ў ледавіковую эпоху.

Клімат Паўночнай Маскоўшчыны жорсткі, сухі, тыповы для ўсходняй Эўропы. Асабліва халодныя тутака зімы. Лета досыць цёплае. Ападкаў хапае. Параванне вады з зямнай паверхні малое, і з гэтай прычыны ў грунтах заўсёды многа вільгаці, так што балоты займаюць вялікія прасторы, а рэкі заўсёды маюць досыць вады. Лясы, якія пакрываюць старонку, затрымоўваюць занадта хуткае раставанне сьнягоў, якіх тут, дзякуючы сьцюдзёнай і трывалай зіме, набіраецца ў канцы зімы вельмі многа.

Дзякуючы лясом, веснавая вада пакрысе прасочваецца ў грунт і патроху папаўняе недахват вады ў рэках. Тутэйшыя рэкі належаць да трох вялікіх вадазбораў: адны з іх бягуць у Ледаватае і Белае моры, другія—у Балтыцкае мора, трэція—у Каспійскае возера. (Пераглядзі па карце назовы гэтых рэк). Вадападзелы тут нявысокія, так што ў даўнія часы падарожнікі лёгка перацягвалі свае чаўны з аднаго вадазбору ў другі, а цяпер рэкі ўсіх трох вадазбораў злучаны суднаходнымі каналамі і складаюць адзіную рэчную сець.

Лясы Паўночнай Маскоўшчыны складаюцца пераважна з ігластых дрэў, але на паўднёвым захадзе да іх далучаюцца дубы, ліпы, вязы і іншыя шырокаліставыя дрэвы. Аднак многія расьліны, якія на Беларусі зьяўляюцца самымі звычайнымі, ужо ня могуць вытрымаць халадоў Паўночнай Маскоўшчыны. Там ніколі не сустракаецца граб, няма й таполяў, конскіх каштанаў, белых „акацый“ (робініяў), якія зьяўляюцца прыгожай акарасай беларускіх гарадоў. Лясы чаргуюцца з імшарамі, а на крайняй поўначы зусім выціскаюцца імі, так што там пануе аднастайная бяз-